

Josip Lučić

AGRARNO-PROIZVODNI ODNOSI U OKOLICI DUBROVNIKA
(do polovine XIV stoljeća)

Osnovni i prvotni kopneni teritorij starog Dubrovnika obuhvaćao je područje današnje Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice grada, zvao se Astoreja.¹ To je neposredna kopnena okolica Dubrovnika. Uz taj kopneni teritorij Dubrovnik je imao i otoke: Šipan sa otočićima oko njega, Lopud, Koločep, sv. Andrija, Daksa, Grebeni, Lokrum, Mrkan, Bobara i Supetar.

Ovom prvotnom i osnovnom teritoriju dubrovačka komuna uspjela je pripojiti i steći druge otoke i kopnene oblasti. 1252. god. otok Lastovo, 1333. Ston i Pelješac, 1345. Mljet, 1357. gornje dijelove Astoreje, 1399. Primorje od Orašca do Stona, 1419. istočni, a 1426. zapadni dio Kona-vala.² Dubrovnik je tim stjecanjem konačno zaokružio svoj teritorij, ono što nazivamo područje dubrovačke republike.

Činjenica da je Dubrovnik postepeno i naknadno stjecao pojedine oblasti, od kojih neke dosta kasno u XIV i XV stoljeću, imat će odražaja i na agrarne odnose na dubrovačkom teritoriju. Sva stečena područja u toku XIV i XV stoljeća već su imala ustaljene agrarno-proizvodne odnose u sklopu onog društvenog i državnog uređenja kojem su do tada pripadala. Dolaskom pod dubrovačku vlast oni će se malo po malo izjednačivati u agrarno-proizvodnim odnosima sa ostalim prvotnim dubrovačkim oblastima. Neke će oblasti uspjeti zadržati u tom pogledu i neku svoju specifičnost.³ Zbog toga novo stečena područja ne mogu biti uzorak kakvi su bili agrarno-proizvodni odnosi u starom Dubrovniku, konkretno u XIV stoljeću i prije. Potrebno je ispitati te odnose na onom prvotnom kopnenom teritoriju Dubrovnika, njegovoj Astoreji. Tu su se razvijali oni karakteristični dubrovački agrarno-proizvodni odnosi koji će se nastojati primijeniti na sve njegove oblasti. Dakle ako želimo znati koje su značajke dubrovačkih agrarno-proizvodnih odnosa, moramo ih istraživati na njegovom prvotnom kopnenom području, neposrednoj okolini grada, Astoreji. Istražit ćemo stoga te odnose do polovine XIV stoljeća tačnije do 1366. god. Tada se naime dubrovačka Astoreja definitivno teritorijalno zaokružuje, a u agrarno-proizvodnim odnosima javljaju se

¹ Usp. J. Lučić, Dubrovačka Astoreja — granice i područje do 1366, Bere-tićev zbornik, Dubrovnik 1960, 49—55, — isti: Historijska topografija dubrovačke Astoreje, Anali Historijskog instituta JAZU VIII-IX, Dubrovnik 1962, 275—299.

² V. Foretić, Dubrovnik, Pomorska enciklopedija II, 549.

³ B. Stulli, Dubrovnik, Enciklopedija Jugoslavije 3, 134.

novi oblici. Pri tome ćemo uzeti u obzir i agrarno-proizvodne prilike na otocima Šipanu, Koločepu i Lopudu, jer se i oni uklapaju u prvotni teritorij Dubrovnika.

Postoji dosta literature o agrarnim odnosima u starom Dubrovniku.⁴ Ona se može podijeliti u tri skupine: jedni pisci dokazuju da su se ti odnosi temeljili na privatno-pravnim ugovorima. — drugi, da je to bio pravi feudalizam, — treći su upozoravali na dubrovačku specifičnost u agraru.⁵ Mišljenje tih posljednjih prevladava danas u nauci. Oni su dali najiscrpnije studije o tom predmetu. Rezultati njihova rada čine i danas temelj daljem istraživanju. U prvom redu Antonio degl'Ivellio u svojoj knjizi^{5a} opširno je obrazložio što je kmet (contadino), što polovnik (colono semplicemente tale). Dragan Roller^{5b} na arhivskim podacima obradio je razne vrste agrarnih odnosa: obrada zemlje u vlastitoj režiji, zakup novčani i naturalni, dugoročni i kratkoročni, polovništvo, kmetinstvo.

Pored relativno dovoljne literature ipak se još uvijek može za razjašnjenje tih odnosa dodati nešto novo, objasniti što nije dovoljno obrađeno ili što je netačno prikazano.

Kolonat u svojim vidovima bez sumnje osnovni je oblik agrarnih odnosa u Dubrovniku i Dalmaciji u ranom srednjem vijeku i kasnije. U literaturi ne postoje jedinstvena mišljenja o njegovom kontinuitetu iz rimskog vremena do srednjeg vijeka. Neki pisci dijele srednjevjekovno napoličarstvo od antičkog kolonata. Smatraju da se napoličarstvo javlja npr. u Istri u XII stoljeću i da nema veze s antikom.⁶ Većina smatra da je kolonat u srednjem vijeku u stvari kontinuitet iz rimskog doba u vidu ustanove »locatio».⁷ Samo polovništvo da je jedna čudna vrsta lokacije.^{7a} Ivellio opet smatra da dubrovačko polovništvo »colonia» rezultira iz maksima rimskog prava, koja se odnose na »societas»⁸, dok Medini iznosi da težački ugovor nije »societas».⁹ F. Rački priznaje postojanje rimskih gospodarskih uređaba »osobito u Dalmaciji... i po propasti zapadne rimske carevine», ali da u Hrvatskoj »ne ima dokaza da bi uredba kolonata onako, kako što je drugdje razvijena bila».¹⁰ H. Mayr

⁴ Pregled literature usp. kod Dragan Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 5, Zagreb 1955, str. 11—30 (kratica: Roller).

⁵ O toj razdiobi usp. J. Lučić, Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku, Vjesnik državnog arhiva IV, Zagreb (u tisku).

^{5a} Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, 1873 (kratica: Ivellio).

^{5b} Roller, n. dj. passim.

⁶ B. Marušić, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju, Jadran-ski zbornik II, 1957, 244. — Slično zastupa i A. Pertile, Storia del diritto italiano, III, Torino 1894, 183 — iako priznaje postojanje kolonata u srednjem vijeku.

⁷ Cesare de Pellegrini-Danieli, Sulla colonia dalmata, Zadar 1896, 10, 15 i d.

^{7a} Ibidem, 15.

⁸ Ivellio, 114.

⁹ O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar, 1920, 35.

¹⁰ Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad JAZU 105, str. 205, 236.

misli da kontinuitet treba tražiti ne u daljem oblikovanju starorimskog kolonata nego u formama kasnorimskog feudalnog gospodarstva.¹¹ Priznaje kontinuitet rimskog načina poljoprivrede u Dalmaciji, ali drži da se taj kontinuitet održao preko dalmatinskih gradova. Kod Hrvata, prema njemu, ne nalazi se nijedan dokumenat o kolonatu, nego samo o robovima.¹² U vrijeme, naime, seoba naroda i dolaska Slavena, seljaci — koloni, »inquilini« bježe u gradove. Uslijed njihove brojnosti pada cijena radnoj snazi, postaju plijen bogatih, a neki čak i robovi. Preko njih održao se ne samo rimski posjed nego i rimski proizvodni odnosi.¹³ I Rački i Mayr upozoravaju dakle da se kontinuitet agrarnih proizvodnih odnosa u obliku kolonata održao jedino preko dalmatinskih gradova. Obojica traže uzrok tom postojanju u pravnim normama. Postojanje kontinuiteta kolonata u Zapadnoj Evropi u srednjem vijeku dokazuje F. de Coulanges.¹⁴

Cilj našeg istraživanja bit će: I. iznijeti razvoj starorimskog kolonata; — II. prijeći na istraživanje vidova agrarnih odnosa u Dubrovniku u srednjem vijeku.

I STARORIMSKI KOLONAT

a) U rimskom carstvu

Kolonat je forma proizvodnih odnosa u poljoprivredi. Javlja se u vremenu krize robovlasničkog društvenog uređenja starog rimskog carstva.

Uzroci pojave kolonata raznovrsni su. Robova, koji su bili osnovna radna snaga na latifundijama bilo je u doba carstva sve manje. Dijelom su se prorijedili, desetkovani su u ustancima, dijelom su prirodno izumirali, jer se u doba carstva ne vode veliki osvajački ratovi. Pojavljuje se nestašica radne snage i opadanje proizvodnje. Rad robova postaje nerentabilan. Oni nisu bili zainteresirani za rad. U I-II stoljeću n. e. počinje propadati poljoprivreda u Italiji i uslijed konkurencije provincija vinom i maslinama.¹⁵

Kрупni zemljovlasnici počeli su tada rasparčavati svoje veleposjede na sitne parcele i davati ih na obradu slobodnim ljudima u vidu zakupa. Time se htjelo, kako ističe rimski pisac Columella, podići produktivnost rada i potaknuti zainteresiranost obrađivača.¹⁶ Poljoprivredna proizvodnja vraća se na sitnu proizvodnju. »Sitna je proizvodnja postala jedini oblik

¹¹ H. Mayr, Das dalmatinische Kolonat. Eine rechthistorische Skizze, 1911, 7.

¹² Ib. 10.

¹³ Ib. 11.

¹⁴ Recherches sur quelques problèmes d'histoire. Le colonat romain. Paris 1885, str. 146 i d. (kratica: Coulanges).

¹⁵ N. A. Maškin, Istorija starog Rima, Beograd 1951, 372—3. — K. V. Ostrovičjanov, Kratak pregled predkapitalističkih formacija, Zagreb 1947, 73.

¹⁶ J. Burian, L'influence des rapports de production de la période esclavagiste sur le développement du colonat, Sborník historický, II, Praha 1954, 246.

koji se isplaćuje. Jedno poljsko imanje za drugim rasparčavalo se na male parcele koje su izdavane nasljednim zakupcima.¹⁷

Neki pisci iznose da je kolonat »forma zavisnosti seljaka od krupnih zemljovlasnika u periodu rimske imperije«,¹⁸ pa ga ograničavaju samo na stari vijek. Prema Ostrovitjanovu koloni su »sitni zavisni seljaci, koji rade na državnim ili privatnim imanjima, a moraju ispunjavati neke obaveze«. ¹⁹ Drugi iznose da je kolonat »institut obligacionog karaktera, po kojem vlasnici daju svoju zemlju u nasljedni zakup seljacima, koji je obrađuju u vlastitoj režiji dajući vlasniku od svega što proizvedu ili određenu količinu ili određeni njihov dio«. ²⁰ Slična toj definiciji jest druga da je kolonatski ugovor ugovor po kojem vlasnik zemlje daje ju drugome uz obavezu da je obrađuje i da mu daje određenu količinu ploda. ²¹ Iz tih definicija možemo izvući da je kolon dužan obrađivati zemlju vlasnika i davati mu određenu količinu ploda, odnosno ispunjavati druge obaveze na temelju ugovora. ²²

Kolonat je još u starom vijeku proživljavao nekoliko faza razvoja.

Kolon u I stoljeću n. e. obični je slobodni zakupnik. Vlasnik mu daje zemlju, a ovaj zakupninu u novcu. To je *locatio-conductio*. Zakupnik je slobodan čovjek, može, po isteku ugovora, napustiti zemlju. Sudski nije podložan zemljovlasniku (*»colonus nostro juri subjectus non est«*). ²³ Zakupnina se ispočetka plaćala u novcu. Ako zakupnik nije imao novaca, plaćao ju je u dijelu ploda. Pojedinci nisu mogli uvijek isplaćivati zakupninu, pa su, kako misli F. de Coulanges, bili primorani ostati raditi na zemlji i poslije isteka ugovora. Na taj su se način »vezali« uz zemlju ne silom zakona, nego zbog duga (str. 18). Pojedini slobodni građani, koji su bili zaduženi, dolazili su obrađivati zemlju kreditoru, pa su i oni tokom vremena postali koloni. U I-II stoljeću n. e. postoje: slobodni zakupci, i oni »vezani« uz zemlju — koloni.

Kolonat se razvio i na velikim zemljišnim domenama zvanim »saltus«, koje su bile redovito u državnim rukama. Dobro su poznate prilike u II stoljeću n. e. na »saltus Burunitanus« u sj. Africi, današnjem Tunisu. Obradivači zemlje na tom »saltusu« potjecali su iz slobodnog nižeg društvenog staleža »populus plebeius«. Obradivali su zemlju, a da nisu sklapali ugovor o radu. Zakupninu nisu plaćali u novcu, jer su bili siromašni, nego

¹⁷ F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, K. Marks-F. Engels, Izabrana djela, II, Zagreb 1950, 278.

¹⁸ Boljšaja sovjetska enciklopedija, Moskva 1953² T. 22 sub Kolonat.

¹⁹ Ostrovitjanov, n. dj. 74.

²⁰ Enciklopedija leksikografskog zavoda IV, sub Koloni.

²¹ Pellegrini-Danieli, n. dj. 3.

²² Općenito o kolonatu dao je dobar prikaz G. Segrè u *Enciclopedia italiana* X 1931, sub Colonato, u kojem je iznio razne teorije o porijeklu, vremenu postanka kolonata. Isti je napisao opširnu raspravu, *Studio sulla origine e sullo sviluppo storico del colonato romano*, Archivio giuridico XLII—XLVI, Pisa, 1890-91 u kojoj je veći dio prostora posvetio prikazu i pobijanju raznih mišljenja o kolonatu. Zatim je Seeck, također dao opširan prikaz u *PWRE* IV sub Colonatus.

²³ Coulanges, 14.

dijelom ploda (*»partes agrariae«*) i odradom nekoliko dana u godini (*»operae«*). Zbog siromaštva bili su dobrovoljno trajno vezani uz zemlju, ali ne silom zakona. Takva vrsta davanja zakupnine proizlazila je iz diobe posjeda na 2 dijela: dio, koji imaju koloni za sebe i sa kojeg daju od prihoda 1/100 vlasniku, i dio, koji je vlasnikov, na kojem koloni rade besplatno 6 dana godišnje (str. 129).

U II stoljeću n. e. osobito se osjeća nestašica radne snage mladih ljudi *»penuria juventutis«*.²⁴ Rimski carevi, prvi je to počeo Marko Aurelije (161—180), naseljavaju *»barbare«* Germane na rimsko tlo. Oni su bili razmješteni po carstvu u svojstvu kolona. Prilikom stupanja na rad nisu sklapali ugovor.²⁵

Pored kolona zemlju su obrađivali i robovi. Oni su obično radili grupno (*»familia rustica«*). Malo po malo počeli su ih zemljovlasnici iskorišćavati i na drugi način. Davali su im mali dio zemlje (*»peculium«*), ostavljali ih da rade na komadu zemlje pod određenim uvjetima. Iako su po količini rada radili kao zakupnici ostajali su i dalje neslobodni. Rob je mogao imati i nešto zemlje *»quasi colonus«*. Između takvog roba i vlasnika nije postojao ugovor.²⁶ Iz te vrsti robova razvit će se *»servi casati«*.²⁷ U činjenici da su robovi dobili *»peculium«* neki vide povoljan utjecaj kolonata na robove.²⁸

Uz robove radili su na manjim imanjima i oslobođenici, koji su obrađivali svoj komad zemlje. Za uzvrat davali su vlasniku novac ili nekoliko radnih dana.²⁹

Postoje dakle 3 vrste obrađivača vezanih uz zemlju: 1. koloni, slobodni ljudi — 2. oslobođenici — 3. robovi, neslobodni.

U IV stoljeću n. e. svi obrađivači zemlje upisani su u knjigu zemljišnog posjeda, da bi plaćali zemljišni porez po glavi čovjeka *»capitatio«*. Kolon je zbog toga bio upisan u cenzusnu knjigu. To je značilo gotovo legalno njegovo vezivanje uz zemlju.³⁰ Kao obrađivač, dakle *»caput«* kolon je upisan u fiskalnu jedinicu zemlje *»jugum«* i plaća porez. Postao je *adscriptitius*, jer je njegovo ime upisano (*adscriptum*) uz malo imanje koje obrađuje i za koje je morao plaćati porez.³¹ Kolon je i izričitim zakonima vezan uz zemlju. Konstantinovim zakonom 332. naređuje se, ukoliko netko uzme kolona mora ga povratiti i još platiti kaznu (*»is non solum eumdem origini suae restituat, verum super eodem capitacionem temporis agnoscat«* Coulanges, 89). Ako kolon namjerava pobjeći pada u robovsko stanje i okuju ga u željezo (*»ipsos etiam colonos qui fugam meditantur, in servilem conditionem ferro ligari conveniet«* ib. 91). Valentinijan I ponovno 371. zabranjuje kolonima napustiti zemlju (*»colonos*

²⁴ Gino Luzzato, *Ekonomika povijest Italije I*, Zagreb, 1960, 87.

²⁵ Coulanges, 53.

²⁶ Ib. 57—58.

²⁷ Luzzato, n. dj. 107.

²⁸ Maškin, n. dj. 411.

²⁹ Coulanges, 54—60.

³⁰ Ib. 83.

³¹ Luzzato, n. dj. 106.

abeundi rure in quo eos originis, agnationisque merito certum est immorari licentiam habere non posse censem» ib. 92). Jedan Teodozijeov zakon kaže da su koloni vezani uz zemlju »quodam aeternitatis iure« (ib. 93). Prema Anastazijeovom zakonu (500. g.) ako su neki koloni radili 30 godina kod istog zemljovlasnika nemaju pravo napustiti zemlju (ib. 94).

Uprkos svim vezivanjima uz zemlju kolon je ostao formalno slobodan čovjek. Nije mogao biti prodan bez zemlje kao rob. Može se ženiti. Sa znanjem gospodara može otuđiti dio imanja. Slobodno mu je pristupiti sudu kao svjedok, branilac, tužilac čak i gospodara. U praksi, međutim, svemu tome postojale su zapreke, pa se kolon krajem IV stoljeća stvarno izjednačuje s robovima. Ne dopušta se brak kolona i slobodne osobe. On je nešto između roba i slobodnog. Mogao se osloboditi svog stanja ako postane vojnik ili svećenik. Za Justinijana kolon nije mogao napustiti zemlju, niti biti s nje otjeran (ib. 117).

Nisu svuda postojale iste odredbe o kolonatu. Na raznim su mjestima bili posebni običaji i uredbe, zato kolonat — kako ističe de Coulanges — nije institucija jedna i savršeno fiksirana. To je ovisilo o vremenu, provinciji, porijeklu kolona i posebnim uvjetima (ib. 101).

Prema zaključku F. de Coulangesa (str. 130, 172) prilikom propasti rimskog carstva poljoprivredno imanje i dalje se dijeli na dva dijela: zemlju, koju obrađuju koloni (mansus) i zemlju, koju obrađuje vlasnik u vlastitoj režiji (dominicum). Radnu snagu čine koloni, oslobođenici i robovi, ne samo u IV st. nego i doba Merovinga. Prema Luzzatu, u kasnijem vremenu, krajem VI st. postoje nasljedni i slobodni zakupci, zatim koloni, stalni robovi (servi casati) i robovi u sastavu »familiae rusticae«.³² U karolinškoj epohi rade na dominikalnom posjedu servi dominicales ili servi cottidiani. Na posebnom dodijeljenom zemljištu kao kmetovi žive servi casati. Servi u karolinškoj epohi, kako zaključuje B. Grafenauer, bitno se razlikuju od položaja rimskih robova. Smatra da osim ovih spomena, izraz »servus« u karolinškoj epohi pokriva sve različite vrste podložnog kmetškog stanovništva.³³

b) Agrarno-proizvodni odnosi u rimskoj provinciji Dalmaciji s osvrtom na dubrovačko područje

U Iliriku, a prema tome i u Dalmaciji, za vrijeme rimske vladavine susrećemo 3 sloja radnih ljudi u agraru: kolon, oslobođenik, rob kao i u ostalim dijelovima carstva. To nam nesumljivo dokazuje zakonska odredba Valentijana, Valensa i Gracijana u kojoj stoji da »colonos inquietosque per Illyricum« ne smiju napustiti zemlju. Ako pređu drugome »revocati vinculis poenisque subdatur«. Nitko nije smio primiti tuđeg

³² Luzzato, n. dj. 131.

³³ B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih naroda in njen postanek, ZČ XIV, 1960, 58 (kratica: Grafenauer, Zgodnjefevdalna).

roba (servum), inače plaća kaznu. S oslobođenima »in libertis« ima se postupati »quem circa liberos duximus colonos retinendum«.³⁴ Prema jednom citatu Varrona veće poljske radove: berbu, kosidbu obavljaju »obaerarii« (operarii!), kojih ima mnogo u Aziji, Egiptu i Iliriku.³⁵ Ako bi bilo obaerarii-operarii, mogli bi zaključiti da su u Iliriku postojali još i najamni radnici.

Istraživači ekonomsko-društvene povijesti rimske provincije Dalmacije ne zadržavaju se obično na ovim radnim slojevima. Oni iznose da su rimski kolonisti imali u Dalmaciji velike posjede na kojima je, kako ističe Rostovtzeff, radilo domaće stanovništvo bilo kao zakupnici (koloni), bilo kao najamni radnici (»die Einheimischen als Pächter und Arbeiter in ihren Dienst«).³⁶ Gradski municipiji redovito su dobivali prostrana plodna zemljišta na kojima se razvijao zakupnički odnos. G. Novak iznosi da tamo gdje su kolonisti dobili zemlju davali su je u zakup ili su je obrađivali pomoću robova.³⁷

Budući da domaće pučanstvo nije bilo potpuno romanizirano u gradovima, a još manje na svojem teritoriju,³⁸ zemlja izvan »ager publicus« bila je ostavljena domaćim vlasnicima.³⁹ Pretpostavljamo da su u Dalmaciji, osim rimskih postojali i stari, domaći proizvodni odnosi u agraru.⁴⁰

Za Epidaurus nemamo doduše izričitih, neposrednih podataka o proizvodnim odnosima u agraru. Ali zato nemamo ni razloga sumnjati da i u području Epidaura, prema tome i teritoriju koji je kasnije obuhvatila srednjovjekovna dubrovačka Astoreja, nisu postojali isti ili slični odnosi u agraru kao i u ostalim dijelovima rimske provincije Dalmacije, Ilirika i carstva. Epidaurus bio je rimska kolonija u koju su dolazili rimski veterani, dobivali zemlju i živjeli. M. Suić je iznio da je u koloniji Epidaurus bilo oko 50 centurija, koje je obuhvaćalo 10.000 jugera zemlje. Sve je to podijeljeno na 173 kolonista od kojih je bilo 168 vojnika, 2 centuriona i 13 konjanika.⁴¹ Nešto svijetla mogla bi baciti arheologija i epi-

³⁴ Corpus iuris civilis XI, 53 (52), Codex Iustinianus II, Berlin, 1906, 443.

³⁵ »res maiores, ut vindemias ac faenicia administrant iique quos obaerarios nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia et Aegypto et Illyrico complures«. De re rustica I, 17, 12. — G. Segré, Archivio giuridico XLII, 468—9.

³⁶ M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Leipzig, 1930, 193.

³⁷ Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, HZ I, 148.

³⁸ Rostovtzeff, n. dj. 195.

³⁹ G. Novak, n. dj. 147.

⁴⁰ Rostovtzeff ističe da su mnogi unutrašnji krajevi rimske Dalmacije i Balkana sačuvali svoju pastirsku organizaciju sve do pada rimskog carstva (La vie économique dans l'antiquité, Revue internationale des études balkaniques II, Beograd 1935, 58). — U literaturi iznijeto je mišljenje da je kmetstvo (kolonat) prastara ilirska ustanova, koja se iz Ilirika proširila u Etruriju (Rim), Lakoniju (Sparta), Makedoniju i Malu Aziju. Tek od Konstantina Velikog kad se u rimskom zakonodavstvu za oznaku kmeta upotrijebio izraz »colonus« počinje se navodno smatrati da je kmetstvo (kolonat) rimska ustanova. Usp. A. Dabinović, Otkada postoji kmetstvo, Zagreb, 1940, 83, 95 i d.

⁴¹ Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj Jadranskoj obali, Zbornik instituta za historijske nauke, Zadar, 1955, 29. — Isti, Ostaci limitacije agera

grafija. U epidaurskom polju nađen je natpis »...SIBI ET LIBERTAE IVSTINAE...«⁴² »Liberta« označuje društveni položaj, oslobođenicu. Budući da je natpis nađen u polju može se zaključiti da se odnosi na osobu zaposlenu u agraru. Postojanje »oslobođenika« pretpostavlja postojanje robova iz kojih so proizišli. Iz toga bi dalje mogli zaključiti da su dvije vrste zemlje: jedna koja se obrađivala u vlastitoj režiji pomoću robova, vlastitim radom ili slobodnim seljacima, — druga, koja se davala u zakup kolonima i oslobođenicima.⁴³

II AGRARNO-PROIZVODNI ODNOSI U DUBROVAČKOJ OKOLICI U SREDNJEM VIJEKU

Uvod

Struktura starorimskog posjeda: dio zemlje, koji se obrađuje u vlastitoj režiji in dio zemlje, koja se davala u zakup, ostala je i poslije propasti rimskog carstva, poslije propasti Epidaura (614. g.). Produžila je život i u novim okolnostima, poslije dolaska Slavena u zaleđe i poslije formiranja Ragusiuma — Dubrovnika. Živjela je i u srednjem vijeku, pa čak i u novom do u XIX stoljeće. Cilj nam je istražiti: 1. obradu zemlje u vlastitoj režiji, — 2. pojavu kmetstva kao nove kategorije u agraru, — 3. oblike davanja zemlje u zakup.

1. Obrada zemlje u vlastitoj režiji

Zemlja koju su zemljovlasnici obrađivali u vlastitoj režiji zvala se »carina«, »zarina«.⁴⁴ Bila je »antiquitus de carina« i nije se davala »ad medietatem«.⁴⁵

Zemljovlasnici su je prvotno obrađivali besplatnom radnom snagom koju možemo nazvati robovima u srednjovjekovnom smislu riječi. O tome doprlo je do nas nekoliko fragmenata.

Dubrovčanin Sabin 1123. »optulit, beato Benedicto ecclesiam Sanctae Mariae in loco qui dicitur Rabiata prope civitatem Ragusam, cum portu et piscatione sua, cum servis et ancillis et cum omnibus omnino pertinentiis et finibus suis«.⁴⁶

naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta III, 5, str. 8.

⁴² T. Mommsen, CIL III, 8412.

⁴³ Nađen je i drugi natpis u epidaurskom polju »SEVIDOLIO LIB...« (CIL III, 8414). Nije sigurno da »LIB...« je oštećeni dio od »liberto«, pa ga ne uzimamo u obzir.

⁴⁴ Monumenta ragusina, Libri reformationum, II, 292 — III, 37 (kratica MR), — Ivellio, str. 11.

⁴⁵ MR III, 39.

⁴⁶ Chronicon casinense, J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, T. 173, Paris 1854, str. 905. — V. Novak smatra da se to darovanje dogodilo za vrijeme montekasinskog opata Deziderija (1058—1087), Scriptura beneventana, Zagreb, 1920, 8. — V. Foretić, drži se teksta kronike u kojoj piše da se to dogodilo za vrijeme montekasinskog opata Oderizija IV (1123—1126), Rad JAZU 283, 73.

Ivan Gundulić daruje 30. X 1222. benediktinskom samostanu sv. Jakova »centum quinquaginta pecora et triginta vaccas et duos servos et quatuor paria bovum«. ⁴⁷

Sudac Boleslav daruje »terras videlicet atque vineas, domos et predicta mobilia atque imobilia eis concessi, insuper et ducentas oues et nouem seruos et tria iuga bouum et viginti quatuor vaccas«. ⁴⁸

23. X 1282. vodio se spor između Vitala de Gaysclauo opata crkve sv. Andrije na Šipanu s jedne strane i neke Dobrene žene pok. Obrata i njenog sina Pavla s druge strane. Opat je tvrdio da je Dobrena kćerka »Desiçe Millossii que fuit ancilla dicte ecclesie s. Andree«. Budući da se Dobrena i njezin sin Pavle nisu oslobodili »renuntiatione vel censo dicte ecclesie« moraju se vratiti u ropstvo rečenoj crkvi (»dictam Desiçam que fuit mater dicte Dobrene... erat ancilla dicte ecclesie... quod dicta Dobrena et dictus Paulus debeant redire in servitute dicte ecclesie«). Dobrena je odgovorila da »non fuit filia Desiçe ancille dicte ecclesie immo est libera et franca«. Pošto opat Vitalis nije mogao dokazati da je Dobrena kći ropkinje Desiçe, knez je presudio da su slobodni i zaključio: »quod ipsa Dobrena non fuit filia Desiçe ancille dicte ecclesie sancti Andree, nec ipsa Dobrena neque dictus Paulus sunt servi predictę ecclesie«. ^{48a} Primjer je jasan dokaz postojanja ropstva na o. Šipanu, ropstva koje se prenosi od koljena na koljeno. Da Dobrena nije uspjela dokazati da nije kći Desiçe, ropkinje crkve sv. Andrije, morala bi se »redire in servitute« zajedno sa svojim sinom i oboje postati »servi«. Primjer pokazuje da su robovi nasljedni, ali da se mogu i osloboditi.

Ti robovi i ropkinje (servi et ancillae) neslobodni su jer su sastavni dio imanja ili institucija, žive na poljima u kućama zemljovlasnika, daruju se zajedno sa zemljom. U XIII stoljeću nekoji od njih su pastiri jer se pojavljuju zajedno sa stokom. Smatramo da to nisu robovi, iako se nazivaju servi, u potpunom antičkom smislu riječi, premda su im blizu. ⁴⁹

Posebna vrsta robova jesu casalini. Javljaju se u opreci s obrađivačima na dio, zakupcima »tam casalini, quam illi qui laborant terras et vineas ad partem«, odnosno slobodnim obrađivačima »per casalinos et laboratores«. Žive na području Dubrovnika, izvan grada »habitant in contrata«. ⁵⁰ Neslobodni su jer se razlikuju i odijeljuju od slobodnih, žive na gospodarevim imanjima »in contrata«. Mogli bi se usporediti donekle sa »servi casati« kasnog rimskog carstva i ranog srednjeg vijeka na Zapadu.

Druga vrst robova jesu »laboratores servi«. Rade čitavu sedmicu na polju, subotom se vraćaju kući (»et omnes laboratores vinearum, tam

⁴⁷ Smičiklas, Codex diplomaticus III, 216 (kratica: SCD).

⁴⁸ Dokumentat je falsifikat iz druge pol. XIII st. (F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, SAN, Beograd-Zagreb, 1928, str. 197, 241), ali se može upotrijebiti za ekonomske prilike.

^{48a} Test. I, 9' (Sve arhivske signature odnose se na serije u državnom arhivu u Dubrovniku, osim ako nije posebno drugačije označeno.)

⁴⁹ O servima usp. J. Lučić, HZ VI, 1953, 86—88, zatim osobito B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna, 57—77.

⁵⁰ V. Bogišić-C. Jireček, Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anni 1272, VIII, 24 (kratica: Statut).

servi, quam liberi, qui veniunt die sabbati a vineis et adducunt ligna super se...».⁵¹ Živjeli su u gradu zajedno s gospodarom. Bili su vjerojatno izjednačeni s ostalim robovima s kojima je gospodar, ukoliko bi rob pobjegao, mogao »facere de eo vel de ea quicquid sibi placuerit«. Imali su ograničenja u pogledu ženidbe i potomaka. U slučajevima kriminala sudio im je knez, a ne gospodar. Pokretnine osuđenog roba pripadale su gospodaru.⁵² Mogli bi ih usporediti sa servi dominicales ili servi cottidiani na Zapadu.

»Presbiter Pouergenus Malamuce canonicus et abbas ecclesiae Omnium sanctorum ... vineam ... eiusdem ecclesiae dedit et locavit (25. VI 1262) Deseno, villico clerici Rossini Ballislaue et filiis suis« da nasadi 600 loza na jednom zemljištu svake godine. Kad to završi nasaditi će na drugom mjestu 200 loza godišnje »... et dare medietatem omnium fructuum« i ostale počasti.⁵³ Budući da je rimski pojam »villicus« vezan uz terra dominicata,⁵⁴ nemamo razloga sumnjati da spomenuti Desenus nije radio na imanju Rossina Balislavića, vjerojatno besplatno, obzirom da se ističe posebno da će zemlje crkve Svih svetih raditi na polovicu. To je u stvari znak poboljšanja njegovog robovskog stanja.⁵⁵

U toku XIII stoljeća nestaju sve te vrste robova u srednjevjekovnom, dalmatinskom smislu riječi: servi et ancillae (žive i rade na polju), servi (pastiri) casalini (žive i rade »in contrata«), laborator servus (živi u gradu, a radi na polju), villici. S njima nestaje besplatna radna snaga na imanjima, koja su obrađivali zemljovlasnici u vlastitoj režiji. Ponovno tvrdimo da izrazi servus et ancilla, ovih dokumenata nisu po svojem sadržaju jednaki antičkom robu. Međutim, ipak smatramo da je to jedna vrsta ropstva u srednjevjekovnom smislu. Mislimo da se radi o onom značenju kako je to obrazložio B. Grafenauer kad govori o položaju radne snage, osobito serva u primorskim gradovima, među njima i Dubrovniku. »Drugačije je bil položaj le v primorskih mestih, kjer dokazujuje mestni statuti, da se je do XIII. in celo do XIV. stoletja ohranilo suženjstvo v pravem smislu — različno od antičnega le v tem, da gospodar ni razpolagal sam tudi s sužnjem življenjem. Vendar gre pri tem prven-

⁵¹ Statut I, 12.

⁵² Statut VI, 42—53.

⁵³ G. Čremošnik, Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII st. GZMBH XLIII (1931), str. 22—23 (kratica: Čremošnik, Nekoliko listina). — Isti je dokument zapisan 15. II 1283. i u Diversa cancellariae 1, 118' (kratica DC).

⁵⁴ Villicus je rob koji upravlja drugim robovima, zatim označuje čovjeka koji radi ili nadgleda rad na »terra dominicata« (Coulanges, 54, 85); on je »villae oeconomicus« (Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, s. v.); odnosno on je »Maior villae« (Bartol, Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae, s. v.).

⁵⁵ Villici se spominju i u XIV st. »Homines cuppe de Uergato« izjavili su 24. IV 1345. da je šteta u vinogradu Martola de Cereua učinjena »per turmas uillicorum« (DC 14, 162'). Teško je pretpostaviti postojanje »villicorum« u pol. XIV. st. u njihovom antičkom smislu. Vjerojatno je po srijedi lapsus calami (»per turmas uillanorum«?). — Roller smatra da je Desenus »villicus« nejasan pojam. Pronašao je 1496. opet spomen »villicus« ali ga tumači kao kmeta (Roller, 110, 223).

stveno za hišno služinčad, čeprav so jo do razvoja mestnega gospodarstva uporabljali tudi za poljsko delo na posestvih meščanov.« I dalje: »O suženjstvu v klasičnem smislu, v katerem je razpolagal gospodar s sužnjem življenjem (*ius vitae ac necis*) in v katerem je bil suženj v gospodarskem pogledu povsem nesamostojen — kot hišna žival —, je v okviru poljedelstva v zgodnjem srednjem veku skoraj nemogoče govoriti. Izven mest očitno ni segalo nikdar v količnejši pomembnem obsegu preko stopnje patriarhalnega suženjstva.«^{55a}

Dok su postojali i radili robovi iz njih su proizlazili oslobođenici — liberticii. Imali su stanovite obaveze prema bivšem gospodarju sve do prvih unuka. U dubrovačkom statutu se kaže da rade na polju »in vineam aut terram alterius« i to »ad precium«.⁵⁶ Naglašava se da »angariam facere non teneantur«.⁵⁷ Nestankom robova u poljoprivredi nestali su i oslobođenici takve vrste.

Od servus preko liberticius pojavio se »laborator liber«.⁵⁸

Imamo dvije grupe laboratorum: prva, laborator — slobodan čovjek, težak, ratarski poljoprivredni radnik, koji radi za plaću »ad precium«,⁵⁹ druga, koji obrađuje »terras et vineas ad partem«,⁶⁰ u stvari je zakupnik-kolon. Zadržat ćemo se na prvoj grupi.

Podaci iz početka XIV stoljeća govore da su laboratores u okolici Dubrovnika išli na rad skupno, započinjali ga ujutro i završavali predvečer (*mane et sero*) i to na znak trube. Nisu se smjeli udaljavati sa posla (*se dividere a laborerio suo*), dok ne zatrubi. Morali su raditi samo onome tko ih je primio i platio (*»nisi ad illam personam pro qua acceptus fuerit et solutus«*).⁶¹ Zajednički rad, nadzor dok rade, upućuje na zaključak o njihovom robovskom porijeklu. Za svoj rad dobivao je laborator 1306. »follaros unum vel plures«.⁶²

U pol. XIV stoljeća pojavila se nestašica radne snage takove vrste. Veliko vijeće određuje 13. VI 1348. nadnicu 1 groš i 6 folara.⁶³ Ako bi netko primio veću nadnicu od određene — znači da su im to pojedinci nudili — pada pod kaznu tko prima i tko daje.⁶⁴ Iduće godine (18. II. 1349) Malo vijeće određuje da nadnica ne smije biti veća od 40 folara. To se potvrđuje i 21. I 1351. uz napomenu da na otocima nadnica može biti 45 folara. Radni dan se 28. XI 1359. produžava »de nocte in noctem«. Laborator — prema odredbi 9. XII 1359 — mora »plantare vineas, zapare, putare, spampanare et frangere terram cum zapa et per omnem alium

^{55a} Grafenauer, Zgodnjofevdalna, 75, 77.

⁵⁶ Statut VI, 47.

⁵⁷ Statut VI, 45.

⁵⁸ Statut VI, 47.

⁵⁹ MR I, 9 — A. Solovjev-M. Peterković, Dubrovački zakoni i uredbe (Liber omnium reformationum) SAN, Beograd 1936, 26 (kratica LOR).

⁶⁰ Statut VIII, 24.

⁶¹ MR V, 21.

⁶² MR I, 9 — LOR 26.

⁶³ MR II, 29

⁶⁴ Ib.

modum quo fieri vellet aliquod alium laborerium in vinea vel terra de vinea«. Nadnica je »pro suo salario gross. I in die« u Astareji i groš i pol na otocima. Budući da je bila velika oskudica radne snage, laborator je morao raditi čitavu sedmicu kod jednog zemljovlasnika, ukoliko nije postojao posebni ugovor.⁶⁵ Donose se odredbe i o seljacima-zakupnicima vilanima. Ukoliko bi »villanus habens vineas ad laborandum ad medietatem aut ad partem« platio više težaku, snosi kaznu od mjesec dana zatvora. Malo vijeće izabrat će »quinque oficiales« koji će nadzirati pridržavanje tih odredbi. Godine 1360. povećava se nadnica za 6 folara sedmično.⁶⁶ Povećanje nadnice ne mora biti posljedica produženog radnog vremena. U XIV st. pada vrijednost novca,⁶⁷ pa je nužno da se povećavaju i nadnice. Redovito se potvrđuje »ordo laboratorum et fabrorum«,⁶⁸ biraju se »officiales supra laboratores possessionis«.⁶⁹ Ukoliko je laborator zapustio rad i iz toga proizišla šteta, sudio mu je državni sud.⁷⁰

Prateći iznijete podatke zaključujemo da su glavni teret rada u prvoj pol. XIV stoljeća na »carini« nosili slobodni težaci (laboratores). Od polovine XIV stoljeća sve ih je manje. U oskudici radne snage te vrste, država ide na ruku zemljovlasnicima, klasi izrabljivača. Prinudava težake da rade sedmicu dana na jednom imanju, intervenira glede veličine nadnice, radnog vremena, nadzire rad i sl.

Dok su laboratores bili univerzalni poljoprivredni radnici, dotle su »zappatores« (kopači), po našem mišljenju, bili sezonski radnici. Često se spominju zajedno »laboratores et zappatores, qui laborant vel zapant ad precium«,⁷¹ ili »laboratores vinee et aliarum terrarum et zappatores« i imaju istu nadnicu. Oslobođeni su da patroliraju »cum dominis de nocte«.⁷² Njihov je osnovni alat bila motika (čapa, zappa) i kosjerić (»choseria ad incidendum vites«). Država je tačno određivala kovačima cijenu prilikom popravka, izradbe ili prodaje novih motika i kosjerića.⁷³ Kopači su bili određeni društveni stalež. Npr. Obrat filius de Rusco, čabather de Malfo.⁷⁴ ili »Goyna uxor Peruoslavi çapatoris«.⁷⁵

Nije isključeno da su na carini radili i sluge.⁷⁶

⁶⁵ MR II, 62, 118, 288 — III, 17/18.

⁶⁶ MR III, 49 — Roller, 55—56 također piše o tim stvarima.

⁶⁷ Od 1346—1383. pala je vrijednost novca za 30,4% što je uvjetovalo porast cijena za 43,6%. Usp. V. Vinaver, Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (srednovjekovni Dubrovnik), Istoriski glasnik 1-2, 1960, 71.

⁶⁸ MR III, 231.

⁶⁹ MR III, 228.

⁷⁰ DC 6, 29.

⁷¹ MR I, 9 — LOR 26.

⁷² MR II, 29 — III, 25.

⁷³ MR III, 19 — LOR 97—8.

⁷⁴ DC 6, 101.

⁷⁵ DC 18, 42.

⁷⁶ »Jurech Bogoslauich de Cataro... ipse promittit et se obligat (24. V. 1355) Čiue Nicole de Gondola de stando in Paliçe et facere omnia opera que sibi precipiet usque ad unum annum pro yperperis XX« (DC 18, 65). Imanje Gundulića nalazilo se u Poljicima. Zaključujemo da Jurech nije bio samo kućni sluga, obavljao kućne poslove, nego je radio i na polju.

Zemljovlasnik je posebno plaćao nadzor nad vinogradom, koji je vršio pudarius ili guardianus vinee.⁷⁷ Ako bi se u vinograd postavio križ — znači da je neki spor — knez je naredivao »pudario vinee quod non permittat apportare fructus aliquos de dicta vinea nec vindemiare absque licentia domini comitis« bez obzira na vlasnika vinograda.⁷⁸ Pudar je dakle odgovoran za vinograd.⁷⁹ U službi pudara možemo uočiti još neke zanimljivosti. Zemljovlasnik nastoji privezati obrađivača odnosno pudara ne samo novčanom plaćom. Daje mu npr. vrt na obradu na polovicu, vino ili novac.⁸⁰

Zemljovlasnik je mogao zahtijevati da mu dužnik odradi dug.⁸¹ Zemljovlasnik je jednostavno mogao unajmiti seljaka za određeni posao na polju.⁸² Na carini su radili i slobodni građani i slobodni seljaci.⁸³

U navedenim slučajevima između zemljovlasnika i obrađivača nema druge veze osim plaće i obavljenog rada. U sljedećem slučaju postojat će i drugačiji odnos. Predoe Purcich obvezuje se 15. VI 1340. »de stando ipse et uxor sua in possessione Junii de Volcasso in Juncheto in castro et stare et laborare et servire et custodire sibi et facere omnia servitia oportuna...«. Za vrijeme zime Predoe može »laborare ad suam utilitatem stando continuo in loco suo, videlicet dicti Junii«. Ali ljeti »sed in extiuo tempore debeat continuo stare, morare et servire omnibus mandatis dicti Junii« u vremenu godine dana za 25 perpera.⁸⁴ Zemljovlasnik je dao dakle

⁷⁷ Pudar je obavezan biti u vinogradu od sv. Ilije do sv. Mihajla (od 20. VIII. do 29. IX.) a neki put i dulje. Dužnost mu se razabire iz ugovora u kojem Misco de Desića, homo Marini de Villano obavezuje se 15. V. 1306. Tomadu Amiço da će u njegovom vinogradu u Zatonu »spampanare, polare erbam, spenere furtas ad vites et ligare et custodire et totum aliud servicium quod oportunum erit in dicta vinea et siccare ficus« uz nagradu »ypp. III et parum unum de calçariis de grossis III, solvendo grossos XVIII ad s. Eliam et grossos XVIII ad s. Michaellem«. Štetu u vinogradu nadoknađuje Misco. (DC 4, 93).

⁷⁸ DC 14, 41.

⁷⁹ O obrađivačima zemlje, pudarima i drugim kategorijama donosi podataka i Roller, 53-60.

⁸⁰ Miloratus Cranceuić dobiva 1311. god. »ortum in vita sua« na obradu na $\frac{1}{2}$, i ima čuvati vinograd od sv. Ilije do sv. Mihajla »faciendo omnia servicia nostra«, »pro pudarina« dobit će 20 pp uz obavezu »laborare in vinea... tociencumque placebit nobis« i dobit će »miliare vini pro quolibet die« (Div. Not. 1, 30 — kratica DN). Ili npr. Rados ortarius uzima 1325. na $\frac{1}{2}$ »ortum«, bit će ujedno pudar za 12 groša (ND 5, 73').

⁸¹ Peruien Dobrochnich mora kopati vinograd Juniju de Georgio dok ne otplati dug 6,5 groša (DC 16, 61').

⁸² »Bistius filius de Ghilian de Zoncheto et Peruodragus Miloradich« uzimaju 1305. od Junius Bona 3 kom. zemlje »terra trapita« u Šumetu, da je urede, očiste od kamenja, iskopaju »tribus palmis de canna in fundo« za 3 pp (DC 4, 45'). Ili Micaccio de Breno uzima 1326. »ad pastinandum... XII vites de vitibus« u vinogradu Andrije de Desen u Župi, da to uradi do sv. Martina (11. XI.). Izjavio je »habuit se bene solutum« (DC 8, 104).

⁸³ Matheus de Sybenico, habitator Ragusii ide 1349. raditi sa svojom ženom godinu dana u vinograd Paulucii speciarii u Župi za plaću od 40 pp (DC 16, 142). Radosta Grupsich (seljak iz Župe) obećaje 1335. raditi Ninoslao de Vladimiro u njegovom vinogradu godinu dana za 16 pp, s tim da bude isplaćen u 3 rate: svibanj, Božić, siječanj.

⁸⁴ DN 6, 135'.

kuću za stanovanje, a stanar je morao ljeti, kad su poljski radovi, vršiti sva naređenja gospodara, tj. raditi gdje i što mu se kaže. Dobio je uz to još i plaću.

Iz prikaza rada na carini proizlazi da su besplatna radna snaga bili: robovi (servi, laboratores servi, villici) koji su živjeli bilo na polju, bilo u gradu, zatim »casalini« — jedna vrsta servorum casatorum — također robovi. Svi ti nestaju u toku XIII stoljeća kao neposredni obrađivači zemlje.⁸⁵

Plaćenu radnu snagu predstavljaju oni koji rade »ad precium«. To su oslobođenici (liberti, liberticii); slobodni obrađivači, težaci (laboratores liberi); kopači (zappatores); pudari (pudarii); sluge (servi et ancillae); slobodni građani (habitatores); seljaci; zakupnici; homines (o toj kategoriji ljudi posebno na drugom mjestu); stranci. Oni mogu vući porijeklo bilo od slobodnih ljudi, bilo od oslobođenika. Dolazili su iz dalekih krajeva, kao stranci ili iz neposrednog zaleđa ili samog grada. Različitog su dakle socijalnog i etničkog porijekla. U većini slučajeva odnos između zemljovlasnika i obrađivača temelji se na plaćanju nadnice i odgovarajućem radu (laborator, zappator). U tom slučaju zemljovlasnik prisvaja sebi višak dijela neplaćenog dnevnog rada obrađivača i tako ga izrabljuje. Zemljovlasnici ih nastoje u polovini XIV stoljeća pomoću države što više zadržati na radu na svom imanju (7 dana). U drugim slučajevima zemljovlasnici daju obrađivaču određeni posao, za određeno vrijeme, uz određenu godišnju plaću (pudari, sluge, seljaci, građani, homines, stranci, ostali i sl.), pa se i tu vrši slično izrabljivanje. Ima slučajeva da zemljovlasnik nastoji sebi osigurati radnu snagu davanjem stanovitih pogodnosti obrađivaču, npr. kuću, zemlju na polovicu za uzvrat da mu radi na carini za plaću. Na taj način mogli su pojedinci biti i polovnici i raditi za plaću kod istog zemljovlasnika. Mogli su biti i stalni obrađivači kod jednog kao npr. homo, a raditi za plaću kod drugog i sl. Budući da je zemljovlasnik plaćao rad na carini, ne može se reći da je to kmetски odnos, ali da će rad na carini biti jedan od elemenata pojave kmetstva može se upozoriti već sada.

Shema radne snage na carini do pojave kmetstva bila bi:

neplaćena robovska radna snaga do u XIII stoljeću:	servi et ancillae, casalini, servi laboratores, villici
plaćena radna snaga:	libertus, liberticius
slobodni ljudi različitog socijalnog i etničkog porijekla:	laborator liber, zappator, pudarius, servi et ancillae (sluge), habitator (građanin), slobodan seljak, zakupnik, homo, stranac, ostali.

⁸⁵ Vrijedno je iznijeti i zaključak B. Grafenauera: »Po Čremošnikovih ugotovitvah o Dubrovniku šele v 14. stoletju sledi preusmeritev k osebno svobodnim hlapcem in služkinjam, nekako v istem času pa se preneha tudi uporaba »servov« na istem področju pri poljskih delih« n. dj. 75.

2. Pojava kmetstva

Vidjeli smo da do u XIII stoljeću radnu snagu na carini, tj. zemlji, koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji predstavljaju različite vrste serva (robova) = besplatna radna snaga. Kasnije se radna snaga plaća. Pretpostavljamo da je bilo slučajeva da se radna snaga i prije plaćala u pojedinim slučajevima. U polovini XIV stoljeća pojavila se nestašica radne snage. Zemljovlasnici nastoje pomoću državne sile prinuditi neposredne obrađivače da što dulje rade na zemlji (jednu sedmicu). Obradivačima produžuju radno vrijeme, kako bi ih što više iskoristili. Povećavaju im nadnice, ali ne toliko zbog produženog radnog vremena koliko zbog pada vrijednosti novca. U nekim slučajevima obrađivačima zemlje daju se i stanovite povlastice: kuću, zemlju uz uvjet da rade za plaću na carini. U odnosima između zemljovlasnika i obrađivača zemlje na carini događaju se dakle promjene. Cilj nam je istražiti do čega će dovesti te i slične promjene.

Glavna briga je zemljovlasniku osigurati snagu. To se moglo postići novcem — nadnicama, mjesečnim ili godišnjim plaćama ili davanjem nekih povlastica. Plaćanjem nadnica ne osigurava se uvijek radna snaga, jer u gradu, u kojem se u XIV stoljeću počinju jače razvijati obrti, pomorstvo i trgovina novčana zarada ne mora biti problem. Zemljovlasnici će nastojati drugim načinima zadržati radnu snagu.

Najobičniji način da se to postigne bio je davanje komada zemlje obrađivaču na vlastitu upotrebu. Obradivač bi primio npr. jedan solad zemlje ili selište (sellam), a za uzvrat bi bio dužan godišnje raditi npr. 1 do 3 sedmice dana besplatno.⁸⁶ Obradivač, dakle, zbog korištenja jednog solda zemlje ili selišta dužan je godišnje zemljovlasniku raditi besplatno 1 do 3 sedmice dana. Zemljovlasnik dobiva tako neku vrstu radne rente. (Jedan solad ili zlatica zemlje jest dubrovačka mjera za zemlju, koja, prema našim proračunima, iznosi 1677,72 m² ili okruglo 1678 m².) Redovito obrađivač dobiva zemlju za kuću i vrt pa se trajnije naseljuje na zemljovlasnikovom imanju. Zemljovlasnik neki put izravno daje pomoć obrađivaču u novcu, ili zajmu ili davanjem cruda za rad. Smisao svih tih

⁸⁶ Opat lokrumskog samostana daje 31. V 1317. »unum soldum de terra dicti monasterii... Thuardoe et Luposlauo filiis Bratoslaui de Juncheto usque in quintam generationem tali uero pacto quod ipsi et eorum heredes teneantur laborare per unam septimanam sine precio annuatim dicto monasterio ad voluntatem abbatis qui per tempora fuerit et ipsi Thuardoe et Lupuslauus et eorum heredes debeant sibi totam utilitatem de dicto soldo terre« (DN 2, 114). Ili npr. Pavao sin Dragonjin sa svojim sinovima Petrom i Marinom uzeo je 1275. od opata crkve sv. Petra na Šipanu crkvenu zemlju da je obrađuje na ½. Osim toga dobio je i jedno selište (sellam) za koje je morao godišnje raditi 3 tjedna besplatno na crkvenom vinogradu (Roller, 157 i 299 bilj. 690). Oba primjera sadrže u sebi elemente kmetstva: besplatan rad na carini jer su dobili bilo zemlju, bilo kuću. Međutim, kako su ovi slučajevi osamljeni i za-bilježeni na crkvenim imanjima, ne možemo ih upotrijebiti kao dokaz postojanja kmetinskih odnosa u Dubrovniku. Roller pretpostavlja da se u ovom posljednjem slučaju radi o plaćanju najamnine koja se umjesto novcem otplaćuje radom (Roller, 157).

davanja bio je: što trajnije i sigurnije zadržati, »privezati« neposrednog obrađivača uz zemlju, da je što dulje obrađuje.⁸⁷

Zemljovlasnik zahtijeva katkad od obrađivača da mu u ime naknade za ustupljenu kuću ili zemlju vrši različite usluge. Npr. za stanovanje u kući i potrebu vrta jedan je zemljovlasnik tražio 22 groša i da ga se vozi do njegovih imanja.⁸⁸

Iznijeti podaci upućuju na zaključak da su postojali različiti načini da se obrađivač što dulje zadrži na zemlji, bilo da se radi o plaćenju radnoj snazi na carini, bilo o zakupnicima. Svi ti načini uzeti zajedno uvjetovali su gomilanje kvantitete, koja će dovesti do nužne promjene u kvaliteti. Trebao je samo doći povod koji će ubrzati promjenu.

1348. god. prošla je kroz Evropu, pa i kroz Dubrovnik; kuga »crna smrt«. Počela je harati u Dubrovniku 15. XII 1347. Trajala je 7 mjeseci.

⁸⁷ Ivanus Smolcić uzima 31. I 1311. u Gružu 4 solda zemlje od klerika Junius de Čaulego in perpetuum. Obradivač će godišnje »pastinare 400 vites... ad medietatem«. Dobit će »medium soldum pro capana et orto pro quo nichil debeat dare«. Jedino će dati polovicu gnoja od životinja. Zemljovlasnik pak daje »omnia ferraamenta necessaria ad pastinandum« i »pro adjutorio ad pastinandum« pp 6,5 (DN 1, 32).

⁸⁸ Stepćus et Pasque de Draseno de Grauosio uzimaju 1311. vinograd lokrumskog samostana u Gružu na 5 generacija. Plodovi idu na polovicu s time da samostansku polovicu »teneantur apportare suis expensis usque ad monasterium lacromone... pro domibus et ortis existentibus in dicta possessione teneatur dare monasterio supradicto gross. XXII annuatim in festo s. Andree et quandocumque dominus abbas lacromane uellit ire Juppanam, vel Umbulam siue Junchetum ipsi et sui heredes teneantur cum barca sua ducere ipsum abbatem ad predictum locum«. (DN 1, 235). Sličan je slučaj i kod svjetovnih zemljovlasnika. »Radoslauus Brayenouich et Miloctis eius frater et Pribillus tercius frater et Marcus frater« uzimaju 1355. od Giue de Tudisio 4 solda zemlje u Mlinima uz obavezu da nasade jedan solad godišnje, »pro adjutorio et dono« za svaki solad dobit će 8 pp. Plodovi idu na 1/2. »Et dedi eis pro dono soldum unum terre pro orto et etiam domum dedi eis ubi habitent, pro quibus ipsi teneantur esse homines mei perpetuo et dare mihi omni anno tria exenia et venire pro me omni anno ad domum meam tam per mare, quam per terram quotiens et quando ego voluerim et me reducere ad domum meam. Et nos predicti omnibus predictis consentimus... Et quod nullus ipsorum possit secedere et ire ad alium locum ad standum sine licentia mea dicti Giue sub pena ypp. C pro quolibet« (DN 7, 101). Podatak je iz polovice XIV st. i u njemu se jasno vidi težnja zemljovlasnika da u nestašici radne snage putem ugovora zadrži obrađivača nametnuvši mu kaznu u slučaju odlaska. Roller (108) označio je taj ugovor kao kmetski, jer će polovnici stanovati u danoj im kući i biti »ljudi« (homines) vlasnika zemlje, a davat će poklone u naturi i službu (neograničeno dovoženje vlasnika kopnom i morem na posjed — što je za Rollera radna renta). Međutim, u ugovoru je tačno naznačeno da rade na polovicu, ne obrađuju dakle besplatno carinu, pokloni i službe nemaju izričiti feudalni karakter, pa prema tome ni ti »homines« nisu kmetovi. Ima slučajeva da se zemlja za kuću unajmljuje samo za novac. Npr. Dobrochna Radoučig dobiva 1313. pola solda zemlje »pro capana e orto« za koje će davati godišnje 8 groša (DN 1, 100'). Ili slučaj kasnije. »Dobrosclauus Vertanouich de Grauosio« dobiva 1357. »pro capana et orto trećina soldi... pro quo trećo soldo dare teneatur omni anno grosso octo« (DN 7, 168'). — Zemlja za kućicu i vrt može se opet davati samo za usluge. Npr. »Et pro capana et orto do sibi unum soldum terre pro quo quidem soldo unus ipsorum quem ego voluerim teneatur venire mecum quando et ubi conducere voluerim« (DN

Prema kroničaru Rastiću umrlo je 273 čeljadi vlastele i 6000 pučana.⁸⁹ Kuga se opet pojavila 1351, zatim 1357, 1358, 1361 (tad je umrlo 250 ljudi), pa 1363, itd. Možemo pretpostaviti da je najveći pomor bio među siromašnim slojevima zbog nedovoljne ishrane i slabe otpornosti organizma.⁹⁰ To je povećalo ionako veliku nestašicu radne snage. Zemljovlasnici će morati upotrijebiti sva sredstva da dobiju i zadrže obrađivače zemlje. Upravo u tim godinama, kako prije iznijeti podaci govore, zemljovlasnici u većoj mjeri davaju obrađivačima zemlju za kuću i vrt da ga zadrže i privežu. S druge strani oskudica u radnoj snazi izaziva opću nestašicu živežnih namirnica i siromaštvo. Obradivači će zato pristati da rade i pod težim uvjetima. Dokumenti će nam to dokazati.

8. XI 1353. Braten Preljubović i sin mu Miloje uzimaju 6 solada zemlje na polovicu na 5 generacija na Kalamoti od zemljovlasnika Nika Sorga. Dobit će jedan solad zemlje za vrt i kućicu, za uzvrat će morati odraditi besplatno 12 radnih dana i dati godišnje 2 poklona (»pro orto et capana unum soldum terre, ubi michi placuerit, pro quo quidem soldo debent michi laborare ubi precipio in Calamota eorum expensis 12 dietas et dare duo ensenia quilibet anno«).

Sličan je slučaj i na Lopudu. 14. II 1353. neki Radich primio je 14 solada zemlje na polovicu od istog Nika Sorgo »in perpetuum«. Dobio je i komad zemlje za kućicu i vrt. Za uzvrat morao je Radich besplatno raditi 12 radnih dana i dati dva poklona (»et pro capana et orto do sibi unum soldum ad litus maris ad portum anticum pro quo quidem soldo dictus Radich tenetur michi laborare duodecim diebus in anno suis ex-

7, 40'). — Zemlja za kućicu i vrt mogla se jednostavno dati zato da bi obrađivač radio na polovicu. Npr. Milosclaus Radoanich uzima 1353. in perpetuum 8 soldi zemlje u Zatonu. Nasadit će godišnje pola solda. Darovat će mu se kao pripomoć 8 pp po soldu zemlje, a 8 posuditi. Plodine idu na 1/2. Posudeni novac vraćat će prihodom vina svoga dijela. »Et donau i eidem pro orto, curia et capana medium soldum terre« (DN 7, 467'). — Obradivač redovito za darovanu zemlju za kućicu i vrt daje dva puta godišnje darove (ensenia) na Božić, Uskrs ili karneval u vidu kokoši, pogače, kruha ili mlijeka. Npr. »pro orto et curia... teneatur michi dare perpetuo duo ensenia« (DN 7, 31 i zatim DN 7, 68, 151).

⁸⁹ R. Jeremić-J. Tadić, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I, Beograd 1938, 67.

⁹⁰ Kakva je bila slika kod obrađivača zemlje na polovicu, pokazat će nam sljedeća statistika. Za razdoblje do 1366. pronašao sam u Astoreji oko 150 ugovora na polovicu. Od toga do 1300 ima ih 8, od 1300 do 1310. ima ih 9, od 1310 do 1320 ima ih 24, od 1320 do 1330 ima ih 24, od 1330 do 1340 ima ih 5, od 1340 do 1350 ima ih 2, od 1350 do 1366 ima ih 78. Opažamo da do 1350. registrirano je 72 ugovora, a od 1350 do 1366. ukupno 78, dakle u 16 godina više nego u 7 desetljeća prije. Brojnost tih ugovora ukazuje, da su do 1350. pomrli mnogi polovnici, pa je trebalo sklopiti nove ugovore s novim obrađivačima. Zemljovlasnici su 1353. davali čak 20 pp obrađivačima u Zatonu »pro adjutorio« da nasade 1 solad zemlje ili 1355. za obradu 4 solda zemlje daje se »pro dono« 44 pp i »pro mutuo« 57 pp, a 1357. i 14 pp »pro adjutorio« da se nasadi 1 solad zemlje (DN 7, 9, 65, 146; — Roller, 81—82). Takva je bila potražnja za radnom snagom.

pensis, sine aliquo precio, ubi placuerit michi...).⁹¹ Neposredni obrađivači u oba slučaja primaju komad zemlje za kuću i okućnicu, a za uzvrat moraju raditi besplatno 12 radnih dana po volji zemljovlasnika, svakako na carini. Sljedeći primjeri su još izrazitiji.

»Mathe de Ribica... duos soldos vinee et terre mee... in Losica 10. I 1355. locaui in perpetuum... Stepoe et Liuboe Bratanouich de Malfo (quos soldos tenuit dictus Bratan pater ipsorum) cum hoc pacto, quod ipsi et heredes eorum teneantur laborare michi Mathe et meis heredibus per octo septimanas sine precio omni anno vineas meas ad voluntatem meam dicti Mathe et meorum heredum, in perpetuum dare michi et meis heredibus quartam partem de emata tota annuatim et quod ipsi et sui heredes non possent vendere aliis personis tres partes suae ematis nisi michi et meis heredibus... Et quilibet dictorum rusticorum teneatur michi dare omni anno et meis heredibus duo ensenia...»⁹² Obradaivači dobivaju svaki po solad zemlje, ali moraju besplatno raditi 8 sedmica (tj. 48 dana ne računajući nedjelje) svake godine vinograde zemljovlasnika i davati mu godišnje 2 dara. Situacija se u odnosu između obrađivača i zemljovlasnika i ovdje bitno mijenja. Obradaivači zemlje nisu polovnici, nisu nadničari — oni su besplatna radna snaga na carini u jednom vremenskom razdoblju.

Drugi slučaj. Isti »Mathias de Ribica 7. II 1357. sex soldos de terra mea in Losica... locaui... Rachi... in quartam generationem... soldum unum de terra pro orto et capana pro quo michi teneatur laborare duas edomadis in anno et aducere duo enxenia omni anno...»⁹³ U uvomu se ugovoru izričito kaže da obrađivač zemlje dobiva solad zemlje za vrt i kućicu, a za uzvrat mora raditi 2 sedmice.

Prema dubrovačkom pravu seljak, koji stanuje u kući gospodara i na njegovom imanju i uživa vrt, a za uzvrat mora raditi na carini, zove se kmet.⁹⁴ U ovim slučajevima imamo te elemente: seljak dobiva zemlju za kuću i vrt, a zato mora davati poklon i raditi besplatno na carini. Seljak ne ulazi u već sagrađenu kućicu, ali zato i ne radi onoliko godišnje kao u kasnijim stoljećima. Druga je primjedba da se ne govori u ugovorima o domus, nego o capana-kućica. Ta capana mogla je biti sezonska kućica, da se obrađivač skloni dok obrađuje zemlju. Međutim, da se radi o stalnoj kućici upućuje to što se uz nju nalazi i vrt.⁹⁵ Naravno je da

⁹¹ DN 7, 41', 64 — Roller, 157, 229 bili. 691, 692. Roller smatra da ovdje imamo tragova kmetinskih elemenata, ali da to ipak nisu kmetinski ugovori. Prema njegovom mišljenju radi se o jednoj vrsti radne rente (str. 157).

⁹² DN 7, 82'.

⁹³ DN 7, 129.

⁹⁴ Quando il rustico, perchè ne abitava la casa alla quale era di solito unito l'orto verso il corrispettivo del poklon, doveva ad un proprietario il lavoro sulle carine, dicesi kmet.« Ivellio, 14.

⁹⁵ U kasnijim stoljećima kmetstvo je dobilo tačniju definiciju. Kmet je davao gospodaru darove (ensenia) jer uživa vrt, a radio je na carini jer stanuje u kući gospodara (Ivellio, 109—110). — Roller pridodaje kao element dubrovačkog kmetstva izjavu obrađivača da će biti »čovjek« (homo) vlasnika zemlje (Roller, 108). Međutim, izraz homo ima veoma široko društveno značenje. U dubrovačkom pravu ni onda kad je kmetstvo bilo dominantno u

prvi ugovori o kmetstvu ne mogu biti po svojoj formi i sadržaju onakvi kakvi će biti kasniji potpuni u svemu, nego će samo sadržavati bitne elemente koji će se kasnije nadopunjavati i dobiti jasniju formu.

Kmetstvo se dakle javlja u okolici Dubrovnika u polovini XIV stoljeća odmah u početku druge polovice: 1353, 1355, 1357. Njegovi korijeni, međutim, sežu još u početak XIV stoljeća kad su obrađivači dobivali zemlju bilo za rad ili usluge ili posjed kuće za usluge i novac. To su bili osnovni elementi. Kmetstvo se pojavilo kao posljedica pomanjkanja radne snage na carini nastale uslijed čestih prolaza kuge, počevši od 1348.⁹⁶ Prolazi kuge, koji su izazvali nestašicu radne snage ubrzali su onaj unutrašnji razvoj i proces, koji se sastojao u tome da se osigura stalna radna snaga na carini. Osim toga zemljišni posjed se u toku XIV stoljeća koncentrirao u rukama vlastele. Oni su najkrupniji zemljovlasnici. Još 1348 do 1350. odlučeno je da se samostanima ne može ostaviti zemlja. Nju treba prije prodati, a onda novac dati samostanu.⁹⁷ Vlastela su time zaustavila širenje crkvenog posjeda da ne ugrozi njihov. Vlastela su napokon 1358. preuzela — u okviru Velikog vijeća — svu političku vlast, sebi podređuju izbor kneza i organe izvršne vlasti Malog vijeća.⁹⁸ Ta ista vlastela, kako smo vidjeli, 1359. produljuju radni dan nadničarima (laboratoribus) i određuju da moraju raditi sedmicu dana kot jednog zemljovlasnika. Sprečavali su tako odlazak dijela radne snage, tada potrebne u agraru, koja se mogla snaći u gradu u kojem se u to vrijeme jače razvijaju obrti, trgovina i pomorstvo. Kmetstvo je nastalo dijelom od oblika rada na polovici, dio ili zakup, a navlastito zbog potrebe rada na carini. Ono je dakle rezultat nekoliko unutrašnjih faktora među kojima su neki izrazitiji, a neki slabiji.⁹⁹

agrarnoj proizvodnji nije se zahtijevalo, niti u ugovoru spominjalo da će obrađivač biti homo vlasnika zemlje. — Još ćemo napomenuti da je zemljovlasnik mogao dati kuću pod novčani najam i darove bez veze obrade zemlje. Npr. 1356. Rada de Saigna daje petorici ljudi 5 solada zemlje da sagrađe kuću i obrađuju vrt. Za uzvrat će godišnje plaćati 18 groša »pro affictu«, davati dva ensenia, voziti 6 puta gospodara u Zaton i natrag u Dubrovnik (DN 7, 122).

⁹⁶ Da prolaz kuge može uvjetovati promjene u agraru imamo slučaj u Engleskoj. Engleski su zemljovlasnici bili poslije 1348. kratkotrajno uspjeli ograničiti kretanje slobodnih seljaka i spriječiti dalje oslobođenje kmetova (G. M. Trevelyan, Povijest Engleske, Zagreb, 1956, str. 256).

⁹⁷ Statut VIII, 96.

⁹⁸ M. Medini, Starine dubrovačke, 89.

⁹⁹ Roller također smatra da se kmetstvo razvilo u Astoreji u pol. XIV st. i to kao posljedica stjecanja Stona i Pelješca. Tim, naime, stjecanjem promijenila se agrarna struktura dubrovačkog područja. Osim toga dodaje i drugi faktor: zbog promjene društvene strukture grada nestašica je nekvalificirane radne snage u samom gradu. Zbog toga počinje se gubiti način obrade zemlje pomoću nadničara. Kako je za obradu zemlje u vlastitoj režiji (carini) trebalo pronaći radnu snagu, zaključuje da se to moglo postići traženjem rabote od kmetova (Roller, 262). Od Rollerovog izlaganja jedino je tačno da se kmetstvo javlja u pol. XIV st. On, međutim, nije ukazao na one momente koji su postojali još u samom početku XIV st. prije stjecanja Pelješca, tj. prije 1333. god., a utjecali su na formiranje kmetstva. Ostale okolnosti koje je naveo da su utjecale na pojavu kmetstva nisu ničim argu-

Kmetški odnosi u agraru niso odmah prevladali čim su se pojavili. Oni su još u XIV stoljeću, tačnije u drugoj polovini tog stoljeća, rijetkost i predstavljaju početke. U agraru i dalje prevladavaju svi oni navedeni oblici darovanja zemlje i kuće da bi seljak obrađivao zemlju, koji su doveli da u danim momentima ti oblici pređu u više oblike, novu kvalitetu. Tako npr. još krajem XIV i početkom XV stoljeća daje se zemlja obrađivaču da na njoj sazida kuću i uz nju obrađuje vrt, odnosno kuća i vrt za novčani iznos i »exenia«, ili kuća i vrt da bi obrađivač obrađivao zemlju na polovicu ili dio.¹⁰⁰ Još uvijek i u početku XV stoljeća obrađuje se zemlja u vlastitoj režiji plaćenom radnom snagom.¹⁰¹ Međutim, ti su oblici polako iščezavali da bi se preko njih prešlo u kmetstvo. Upravo jer su postojali počeci kmetških odnosa nije se moglo ići natrag na stare proizvodne oblike, one iz XIII stoljeća i prije, nego se išlo u nove. Stari proizvodno-agrarni odnosi na pojedinim imanjima popustili su prije (npr. kod roda Ribica u Loziji i roda Sorga na Lopudu i Koločepu), na nekim kasnije. Jer su stari proizvodni odnosi počeli izrazitije popuštati u pol. XIV stoljeća smatramo da treba u to vrijeme staviti početak kmetstva u Dubrovniku. Nema sumnje da su novi proizvodni odnosi u agraru, kako oni koji su prethodili kmetstvu, tako i samo kmetstvo značili napredak za proizvodnju. Oni su pokretali naprijed proizvodne snage. Zemljovlasnik je s osiguranom radnom snagom, »vezanom« uz zemlju kućom i vrtom, imao obrađenu carinu besplatnom radnom snagom. Neposredni obrađivač pak »vezan« uz zemlju imao je u to vrijeme osiguranu egzistenciju.

Potrebno je rasčistiti pitanje, da li je dubrovačko kmetstvo, kmetstvo feudalnog tipa. Lenjin navodi 4 elementa feudalizma: naturalna privreda, vezanost uz zemlju, osobna zavisnost sa vanekonomsom prinudom, niski stupanj tehnike.¹⁰² Kod dubrovačkih kmetova nema tih elemenata. Kmet je slobodan čovjek koji putem ugovora prima obavezu da će obrađivati zemlju uz određene uvjete. Ugovor se sklapa na određeno vrijeme. Poslije isteka roka može otići. Orađivač je mogao i u toku trajanja ugovora napustiti zemlju, prodati svoja kmetška prava s time da novi orađivač

mentirane, nego su samo zgodno domišljene. Iz našeg izlaganja vidi se da stjecanje Stona i Pelješca nije utjecalo na agrarne odnose u Astoreji.

Misao da je prolaz kuge 1348. utjecao na pojavu kmetstva u Dubrovniku iznijela je i Dušanka Dinić (Utica j kuge od 1348. na privredu Dubrovnika, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu V, 1960, 11—33). Međutim, njezini primjeri kmetških ugovora nisu karakteristični (usp. J. Lučić, Dokumenti o počecima kmetstva, Vjesnik državnog arhiva IV, Zagreb — u tisku).

¹⁰⁰ »pro quibus terris pro orto et domibus dictus Radomillus tenetur solvere annuatim gross. XII — 1398. god (DC 33, 26' i dalje iste serije 31', 57, 69, 189) ili »pro domo et orto... in festo sancti Francisci duas galinas et unam fugaciam« — 1402 (DN 11, 10', 104 i d).

¹⁰¹ Tako 1400. S. Gysich de Gravosio locira se Dominiku de Ribica na njegovom imanju na 5 godina »ad standum et laborandum super possessionem ipsius dicti Dominici«, dok se zemljovlasnik obavezuje »et eidem dare domum pro eius habitatione super possessionem meis (!) donec mecum steterit, ac dare eidem pro eius expensis victus et vestitus et eius salario et mercede ypp. quadraginta quolibet dictorum quinque annorum« (DC 33, 182).

¹⁰² Prema Ostrovitjanovu, 95. — O općenitum značajkama feudalizma usp. još i B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna... 36—38.

preuzme njegove obaveze. Zemljovlasnik nije nad kmetom imao sudske jurisdikcije.¹⁰³ Nije postojala vanekonomska prinuda. Kmetски ugovor je u stvari privatno-pravni ugovor.¹⁰⁴ Kmet jednog zemljovlasnika mogao je biti polovnik drugog.¹⁰⁵ Kmet u Dubrovniku uživao je dakle relativnu slobodu.

Međutim, iako nema formalnih oznaka feudalnih odnosa postoji feudalni način izrabljivanja. Obradivač besplatno obrađuje carinu (*»terram dominicatum«*) i to u XIV stoljeću 12 ili 48 dana. Kasnije, u XVIII stoljeću (1713) rabota 75 dana, a u XIX stoljeću 90 dana.¹⁰⁶ To je u stvari rabota srednjovjekovnog kmeta. Davanje darova u kokošima, pogačama, kruhu i sl. — što se u kasnijim stoljećima povećavalo — to je u stvari neka vrsta feudalne daće. Istina je, ne postoji vanekonomska prinuda, niti vezivanje uz zemlju. Postoji, međutim, ekonomska prinuda koja uvjetuje »vezivanje« uz zemlju zbog životne egzistencije. Uostalom nije ni bilo potrebno trajno, u svakom stoljeću i u svako vrijeme vezati obrađivača zakonom uz zemlju, jer bi se time sprečavao odliv radne snage sa sela potrebne u gradu. Zaleđe, šira okolica i dalmatinski otoci nudili su dovoljno radne snage u stanovita vremena. Nema sudske jurisdikcije zemljovlasnika nad neposrednim obrađivačem, ali postoje zakoni i vlasteoska vlada sastavljena od zemljovlasnika koji bdiju nad radom obrađivača i njegovim obavezama. Te su obaveze sastavljene u interesu najmoćnijih zemljovlasnika — vlastele. Oni preko organa vlasti u kojima sami djeluju vrše indirektnu jurisdikciju. Na relativno malom području dubrovačke republike gdje su vlastela brojna nije ni potrebna neposredna jurisdikcija zemljovlasnika, jer je državna kontrola isto što i vlasteoska, odnosno zemljovlasnička. To su glavni razlozi, po našem mišljenju, zbog kojih možemo govoriti o kmetstvu, odnosno kmetinstvu u Dubrovniku.

Takvi agrarno-proizvodni kmetски odnosi ne predstavljaju neku osobitu dubrovačku posebnost. U Zadru su se npr. slično razvijali kmetски odnosi. Zemljovlasnik je običavao dati još 25. VII 1289. jedan ždrijež »unam sortem« na vlastitu obradu obrađivaču, i »in adiutorium ad faciendum domum ... libras IIII paruorum«.¹⁰⁷ Kasnije, tek u XV stoljeću određene su obaveze obrađivača, od kojih je svakako najvažnija, pored

¹⁰³ Jedino se u Statutu (I, 20, 21) spominje da dubrovački nadbiskup i opat lokrumskog samostana imaju pravo suditi obrađivačima glede dugova, prigovora, svađa i sl. Međutim, u slučajevima ubojstva, krađe ili pljačke sudi im knez i njegov sud. U sporovima Dubrovčana s obrađivačima na tim imanjima sudi također knez i sud. Suđenje nadbiskupa i opata nije jurisdikcija u smislu zapadno-evropskog feudalizma. Roller taj podatak tumači kao podjelu jurisdikcije između crkve i države (Roller, 109).

¹⁰⁴ Roller, 127.

¹⁰⁵ Ivellio, 14. O drugim pravima kmeta: Ivellio, 99 — Roller, 108—127. Zbog tih razloga Roller upotrebljava izraz »kmetinstvo, kmeti« a ne kmetstvo, kmetovi (str. 113).

¹⁰⁶ Ivellio, 64—69.

¹⁰⁷ L. Jelić, Zadarski bilježnički arhiv, VZA II/1, 12 br. 99. — M. Zjačić. Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo (1279—1308), Zadar, 1959,

obaveznog useljenja u kuću, da će besplatno raditi na zgonu (tj. zemlji, koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji) i davati honorancije.¹⁰⁸ To je zapravo kmetstvo. Zadarski kmet mogao je biti polovnik kot drugog, nije bio vezan uz zemlju i nije potpadao pod jurisdikciju zemljovlasnika,¹⁰⁹ slično kao i u Dubrovniku.¹¹⁰

Prema novigradskom zakonu (kodificiran 1551) gospodar je bio dužan pomoći sagraditi kuću kmetu, dati mu pola gonjaja zemlje za vrt. Kmet je obrađivao zgon, vinograd, pomagao kod žetve, vina, sijena, davao počasti za Božić, pokladé, Uskrs.¹¹¹ I ovdje su bitne oznake za kmeta, kao i u Dubrovniku: kmet dobiva zemlju za kuću i vrt, za uzvrat obrađuje zemlju gospodara i daje počasti.

Ali nije tako samo kod nas u Dalmaciji. Slično je i u nekim gradovima Italije. U Firenzi npr. neposredni obrađivač zemlje, koji dobije kuću i vrt daje gospodaru rad i počasti.¹¹²

Kmetstvo u Dubrovniku nastalo je kao posljedica nestašice radne snage uopće, a posebno na carini u polovici XIV stoljeća. Rezultat je postepenog razvoja mjera koje su zemljovlasnici poduzimali prema neposrednim obrađivačima: davanje zemlje za kuću i vrt, da se za uzvrat dobije rad. Te mjere, prema sačuvanim dokumentima, javljaju se krajem XIII i početkom XIV stoljeća, a u većoj mjeri u polovici tog stoljeća. Tada se ponovno zahtijeva od obrađivača besplatan rad na carini, koji su do u XIII. stoljeću vršili robovi i plaćena radna snaga. Međutim, taj se besplatni rad kmeta razlikuje od robovskog: 1. robota i daće su ograničene — 2. kmet je osobno slobodan — 3. nije vezan uz zemlju — 4. ima kuću i okućnicu — 5. sklapa ugovor — 6. ne potpada pod jurisdikciju zemljovlasnika. Gomilanje zemlje u rukama vlastele s jedne strane, i njihovo uzimanje političke vlasti u komuni s druge, omogućilo joj je da nametne neposrednim obrađivačima zemlje obaveze koje joj bolje odgovaraju.

108, br. 22 — Budući da se u ugovoru ne spominje besplatan rad na gospodarevu imanju, smatram da to još nije kmetski odnos, niti kmetski ugovor. Suprotno misli I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci II, 568.

¹⁰⁸ I. Beuc, n. dj. 569.

¹⁰⁹ I. Beuc, n. dj. 567—572.

¹¹⁰ U Zadru se u srednjem vijeku zemlja obrađivala: 1) u vlastitoj režiji (Jelić, ib. — Zjačić, ib. — Državni arhiv Zadar, Notar Vannes q. Bernardi de Firmo I, 73, 77 i d), — 2) pod pogodbom, odnosno zakupom na 1/6, 1/4, 1/3, 1/2 i sl. (Notar Franciscus de Placentia I, 13', 17', 29', 34 i d. — II, 4' — Nicolaus de Verona 5, 6', 10', 26 i drugi notari, — Zjačić, n. dj. 127, 128, — Beuc, n. dj. 622), — 3) pomoću emfiteuta (Notar Franciscus de Placentia I, 9', 21', — II, 44 — Beuc, n. dj. 622), — 4) »ad afflictum« — novčani zakup (Notar Nicolaus de Verona 21, 26, 27, 32 i d, — Zjačić, n. dj. 154, 178, 179), — 5) obrađivanje tuđe zemlje uz uživanje nasada (Notar Vannes q. Bernardi de Firmo I, 115' — Zjačić, n. dj. 178 i d), — 6) kmetovima od XV st.

¹¹¹ M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb, 1957, 161—162.

¹¹² Pellegrini-Danieli, n. dj. 31.

3. Davanje zemlje na obradu u zakup

Uvod

Zemlju koju zemljovlasnik nije obrađivao u vlastitoj režiji (ispočetka robovskom besplatnom radnom snagom, kasnije plaćenom i pomoću kmetova) davao je u zakup: naturalni i novčani. Naturalni je mogao biti: na dio (ad partem),¹¹³ na polovicu (ad medietatem).¹¹⁴ Novčani se zakup označavao »de afflictu seu pensione«.¹¹⁵ Zakup je osim toga bio: kratkoročan (ad terminum, ad tempus), ili dugoročan (in perpetuum).¹¹⁶ Obradivač je uzimao obrađenu ili neobrađenu zemlju, obrađeni ili neobrađeni vinograd.

Dubrovački Statut donosi općenite odredbe o obradi zemlje na dio, koji su se kasnije protegle i na obradu zemlje na polovicu.

Ako netko dade svoju zemlju neobrađenu (»*terram suam desertam, id est lidignam*«) drugome na rad (»*ad laborandum*«) ne može je oduzeti obrađivaču prije nego taj podigne treći plod. Prije tog roka ne može je obrađivač ni napustiti. Ako obrađivač napusti zemlju mora je ostaviti kakvu je primio, obrađenu ili neobrađenu. Ako je zemljovlasnik želi, prodati, dati u miraz ili nasaditi tada je može oduzeti poslije prve godine uz nadoknadu troškova obrade.¹¹⁷

Tko uzme vinograd »*ad laborandum ad partem*« dužan ga je obrezati (putare), prvi put do polovice ožujka, a drugi put do sv. Vida (15. VI) okopati (zapare), zatim skinuti nepotrebno lišće s viticama (spanpanare). Ako obrađivač ne bi neku navedenu dužnost izvršio kako treba, a to se može dokazati, vlasnik može oduzeti vinograd i plodove rada. Jedino ako je skinuo lišće i brinuo se o travi obrađivač ne gubi plodove, ni rad. To mu se nadoknađuje. U vinogradu se ne može sijati žito, ječam, zob (frumentum, nec ordeum, neque vena).

Ako vlasnik bude dao zemlju u zalog ili hoće obrađivati na rok (ad laborandum ad terminum), ili bude htio prodati, dati je u prčiju, obrađivač mora dobiti svoj dio ploda od te godine. Ako je zemlju orao ima pravo na naknadu troškova.

Ako je netko dao zemlju na obrađivanje, a bude vjerovao da mu je učinjena šteta, može prve godine išćupati nasad i parničiti se s obrađivačem. Ako se dokaže da je nepravедno išćupao i izgubi parnicu, nadoknađuje štetu. Ako ne želi išćupati nasad može u toku jedne godine (do sv. Mihajla, 29. IX) tražiti parnicu: Ako je do tada ne traži, gubi to pravo izuzevši ako je bio izvan Dubrovnika. Po povratku u Dubrovnik dužan je stvar pokrenuti u roku od 4 mjeseca.

Ako je netko dao nekome zemlju ili kuću ili teren u novčani zakup ili najam (»*de aliquo afflictu seu pensione alicuius possessionis, vinee vel terre seu domus vel territorii ad tempus vel in perpetuum*«), a zakupnik

¹¹³ Statut V, 30, 31 — VIII, 24.

¹¹⁴ MR II, 228 — III, 17/18.

¹¹⁵ Statut VIII, 88.

¹¹⁶ Statut V, 31 — VIII, 88.

¹¹⁷ Statut V, 29.

nije uredno plaćao može mu se samo za jednu prošlu godinu tražiti isplata.¹¹⁸ Jedino za općinske i crkvene zemlje mogao se zakup utjerati in za nekoliko godina unatrag.¹¹⁹ Zakupnik je mogao biti oslobođen plaćanja novčanog zakupa, ako je vinograd stradao zbog rata, pa nije rodio.¹²⁰

Budući da se u Statutu (VIII, 24) zakupnici na dio spominju pokraj robova (tam casalini quam illi qui laborant terras et vineas ad partem) i stanuju izvan grada, moglo bi se zaključiti da dijelom potječu od robova, dok drugim dijelom svakako od slobodnih ljudi.

a) Obrada zemlje na dio

Obradivanje zemlje u obliku zakupa s time da se vlasniku daje dio ploda bilo je poznato i starim Rimljanima (partiarus colonus).¹²¹ Kasnije u toku XIII stoljeća pored obrade na dio širi se i obrađivanje na polovicu, plodovi se naime dijele na polovicu između obrađivača i zemljovlasnika (mezzandria).¹²² Mora se napomenuti da se »polovica« susreće i prije XIII stoljeća. U IX stoljeću npr. upotrebljava se izraz »arare ad medietatem«.¹²³ Vjerojatno tadašnja polovica nema kasniji sadržaj i smisao. U Istri se javlja u XII stoljeću.¹²⁴ Dubrovački Statut (1272) ne poznaje obradu zemlje na polovicu, nego samo na dio. Bez obzira na pitanje kad se javlja obrada zemlje na dio (ad partem), a kad na polovicu (ad medietatem), može se konstatirati, da je obrada na dio starija. Prva će tokom vremena iščezavati — ali nikad sasvim iščeznuti — dok će polovica postati glavni zakupnički produkcionni odnos. Neke bitne razlike između obrade na dio i na polovicu neće biti, osim u kvoti davanja, odnosno zadržavanja priroda. Da obrada zemlje na dio nije predstavljala glavni zakupnički produkcionni odnos u agraru, dokaz je što za razdoblje do 1366. nismo našli nego tridesetak ugovora takve vrste. U analizi tih ugovora obratit ćemo pažnju: 1. na rok zakupa — 2. na kvotu davanja priroda i vrst nasada.

ad 1. Zakup je trajao npr.: 8 mjeseci, 10 mjeseci, češće 1 godinu, 3 god., 6 god., 10, 20 godina, dokle traje loza, 5 generacija, »in perpetuum«.¹²⁵ Zastupljene su sve vrste rokova u kojima ipak prevladavaju kratkoročni.

ad 2. Ako je zakupnik uzimao neobrađenu zemlju, redovito mu je pripadala veća kvota priroda. Obično je tada dobivao i novčanu pri-

¹¹⁸ Statut V, 31, 34 — VIII, 88.

¹¹⁹ LOR 74—75.

¹²⁰ MR V, 151.

¹²¹ Coulanges, 127 — Neki smatraju da je ono postojalo još u doba Hamurabija, pa je preko Grka i Rimljana došlo u srednji vek (Enciclopedia italiana, sub Colonia parziaria).

¹²² Pertile, Storia del diritto... II, 183.

¹²³ Coulanges, 177.

¹²⁴ B. Marušić, Iz povijesti kolonata... 244.

¹²⁵ DC 15, 19 — DC, 8, 40 — DC, 4, 44 i d. — DN 3, 194 — DC 8, 21, — DC 8, 175 — DC 1, 4 — DC, 1, 117 — DN 2, 29, 69 id.

pomoć.¹²⁶ Posebna je kvota kad se sije žito.¹²⁷ Glede nasada žitarica ugovori su obično kratkoročni. Vjerojatno zato jer se ta kultura ne može dugo sijati na istom zemljištu, ali i vinograd obično zahtjeva ulaganje više rada i sredstava za svoj donos. Redovito veća količina pripada obrađivaču bez obzira da li se radi o obrađenoj ili neobrađenoj zemlji.

Postoje, međutim, i slučajevi kad zemljovlasnik uzima $\frac{2}{3}$ priroda vinograda, a obrađivač samo $\frac{1}{3}$.¹²⁸ Ako zemljovlasnik ulaže više novca u obradu zemlje, traži i veću kvotu priroda.¹²⁹ Ako zakupnik zakupljuje obrađeni vinograd mora se zadovoljiti s manjom kvotom priroda. Ugovori su većinom kratkoročni, jer zakupniku nije odgovaralo da se dugoročno obaveže na nepovoljne uvjete. Vlasnik je pak kratkoročnim ugovorima mogao špekulirati čekajući da se ipak nađe netko tko će biti prinuđen, da usprkos nepovoljnim uvjetima zakupi vinograd da ipak nešto dobije.¹³⁰

b) Obrada zemlje na polovicu

Vidjeli smo da u Statutu nema odredbi koje se tiču obrade na polovicu. Moramo međutim, pretpostaviti da je polovica postojala i prije kodifikacije Statuta kao sporedni produkcionni odnos. Polovnici su se vjerojatno izjednačivali sa obrađivačima na dio, pa se vjerojatno zato posebno ne spominju.

Postoje isprave koje donose podatke o polovici i prije Statuta. U ispravi izdanoj »ultimo die decembris« 1281. registrirana je isprava kojom u mjesecu veljači 1206. hereditarii crkve sv. Petra dali su »vineam eiusdem ecclesie... ad medietatem«.¹³¹ U drugoj listini od 15. II 1283. registrirana je isprava od 25. VI 1262. prema kojoj je obrađivač dužan dati »medietatem omniū fructuum«.¹³² Moramo, međutim, upozoriti da stilizacija tih ugovora odgovara više razdoblju pri kraju XIII stoljeća nego njegovom početku ili sredini. Sastavljač je mogao stare ugovore

¹²⁶ $\frac{2}{3}$ uroda obrađivaču, a $\frac{1}{3}$ vlasniku (DC 1, 117, DN 7, 26) — ili obrađivač $\frac{3}{4}$ od vinograda, a $\frac{2}{3}$ od ostalih priroda (DC 4, 29') — Iz tih i niza sličnih primjera možemo zaključiti: više priroda zadržava obrađivač, ako uzme neobrađenu zemlju, zatim onu na neplodnom tlu (otocima na kojima ima malo zemlje). Obradivač je neki put dužan dati i počasti (DN 7, 26).

¹²⁷ U tom slučaju redovito $\frac{3}{4}$ pripadaju obrađivaču, a vlasniku $\frac{1}{4}$ (DC 8, 21' — DC 14, 25). Opomba red.: Vendar je pri žitu treba odšteti od kmetovega deleža semensko žito (pri v srednjem veku običajnem razmerju semena in pridelka 1 : 3 je to cela tretjina!); medtem ko torej pri drugih kulturah ostane kmetu 8 ali 9 dvanajstin uporabnega pridelka, znaša ta delež pri žitu le 5 dvanajstin, čeprav je res gospodarjev delež zmanjšan od 4 na 3 dvanajstine pridelka.

¹²⁸ DC 4, 44 — DN 3, 194 — DC 6, 68 i d.

¹²⁹ Radoje Radotich dobio je 1318. »pro aiutorio çpature« 5 pp, i 10 groša »pro letamine« (gnoj), ali je smio zadržati samo $\frac{1}{4}$ priroda, dok je vlasnik uzeo $\frac{3}{4}$ (DC 10, 112, 84' i d.).

¹³⁰ Roller se također dotiče obrade zemlje na dio, ali mu je prvi podatak iz 1352 (str. 89—91).

¹³¹ Čremošnik, Nekoliko listina... 14/15.

¹³² Ib. 22/23 — Roller, 77, smatra navedeni ugovor kao prvi primjer polovice.

prestilizirati prema običajima i zahtjevima svog vremena. Ta dva podatka ipak onemogućuju opći zaključak o postojanju polovice kao glavnog produkcionog odnosa. Polovica se naime mogla uzimati, kako smo napomenuli, kao neka vrsta dijela ploda. (Cit. isprava od 15. II. 1283. nalazi se registrirana i u DC 1, 188' — ali se ne spominje isprava iz 1262). S druge strane ima nesumnjivih dokaza da je od 1281. postojala polovica i bila raširena u dubrovačkom području. Svi polovnici (tj. koji su radili »ad medietatem«) lokrumskog samostana na Šipanu pretvoreni su 16. VII 1281. u novčane zakupnike.¹³³ Postoji niz ugovora na polovicu i u samoj Astoreji (1282, 1283 itd.),¹³⁴ da već u prvoj polovini XIV stoljeća potpuno prevladaju.¹³⁵ Ako je dakle polovica kao produkciono odnosa u agraru postojala 1281., onda je sigurno da je bila u praksi i 1272. u doba kodifikacije Statuta, jer se produkciono odnosa ne pojavljuju odjedanput.

Do nas je doprlo mnoštvo ugovora na polovicu iz kraja XIII i početkom XIV stoljeća. Na temelju niza primjera možemo učiniti jedan općeniti obrazac, koji sadrži sljedeće elemente:

1. Zakupoprimalac (obično neposredni obrađivač) ili više njih uzimaju obrađenu ili neobrađenu zemlju ili vinograd —
2. na određeni rok —
3. ako je zemlja neobrađena nasadit će godišnje određenu površinu, ako je nasadena obrađivat će je prema odredbama Statuta ili običaju grada —
4. zemlja se nalazi na određenom mjestu okružena imanjima susjeda, koji se poimenično nabrajaju —
5. vlasniku će pripasti polovica ploda, a obrađivaču druga —
6. vlasnik može, osobito ako je zemlja neobrađena, dati i novčanu pripomoć (pro adjutorio ili pro dono) ili zajam (pro mutuo) —
7. u slučaju rata, ako je zemlja ili vinograd poharan i ne rodi, ne daje se ništa ili smanjena kvota —
8. obrađivač može dobiti komad zemlje da sagradi sebi kuću i obrađuje vrt i ostalo, ali i već sagrađenu kuću —
9. obrađivač (ne mora uvijek) donosit će vlasniku honorancije za Božić, Uskrs ili drugi blagdan ili vršiti neke usluge, —
10. ako se obrađivač ne drži ugovora gubi svoj dio priroda te godine —
11. izdaje se notarska karta.

Navedene tačke potkrijepit ćemo primjerima.

ad 1. Redovito se u ugovorima spominje samo jedna osoba kao obrađivač, odnosno ugovorna stranka. Ali ima slučajeva da se javljaju i više njih, npr. dva brata, jedan par (muškarac i žena), dvojica ljudi, ili čitava obitelj.¹³⁶ Jedna osoba kao ugovorna stranka redovito prevladava kad se uzima na rad obrađena zemlja.

Kod uzimanja neobrađene zemlje javljaju se također pojedinci, ali dosta često, češće nego kod obrađene zemlje, više njih. Npr. tri brata, bračni par, otac i sin, čitava obitelj ili skupina od nekoliko ljudi.¹³⁷

¹³³ Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije I (Zapisi notara Tomasina de Savere 1278—1282) JAZU, Zagreb 1951, br. 576 (kratica: Čremošnik, Spisi).

¹³⁴ DC 1, 108, 117, 118', 142 — Praec. Rect. 2, 19, 33, 42', 51 i d.

¹³⁵ Netačna je stoga tvrdnja Rollera (77—79) da polovica kao produkciono odnosa nije izrazita do stjecanja Stona i Pelješca.

¹³⁶ DC 6, 162 — DN 2, 96 — DN 5, 212 — DN 7, 11' — DN 5, 36.

¹³⁷ DN 2, 72, 73, 74 — DN 7, 21 — DN 1, 22, 94 i d.

Iz činjenice da se neki put javlja čitava obitelj kao zakupoprimac (obrađivač) Ivellio je tvrdio da je vlasnik redovito sklapao ugovor s čitavom obiteljskom zajednicom (zadrugom) i da njihove obaveze prelaze na potomke.¹³⁸ Medini naprotiv misli da se pogodbe sklapaju sa pojedincima.¹³⁹ Međutim, iz navedenih primjera vidljivo je da su se ugovori sklapali i sa individualnim obrađivačima i kolektivima. Ne može se dati jednostrana definicija.

ad 2. Zemlja se obrađivala na određene rokove: kratkoročne i dugoročne. Ako se uzimala obrađena zemlja rokovi su redovito kraći: 1 godina, dok se sviđa vlasniku, za života zakupnika, 5, 6, ili 10 godina, 2, 3, 4 generacije. Rijetki su slučajevi dugoročnih rokova.¹⁴⁰

Kod uzimanja pak neobrađene zemlje kratkoročni ugovori su rijetkost. Npr. na 1 godinu, do života prvih unuka ili na 5 godina, i sl.¹⁴¹ Ali zato kudikamo više prevladavaju dugoročni. Samo od 1352—1355 imamo u Astoreji 48 ugovora na 5 generacija. To su godine neposredno poslije kuge,¹⁴² jedan je na 200 godina.¹⁴³ Obično se ugovori sklapaju »in perpetuum« ili »donec mundus stabit«. ¹⁴⁴ Samo između 1352—1357 sklopilo se 12 ugovora takve vrste.¹⁴⁵ Orađivač će svakako uzimati neobrađeni vinograd na dulje vrijeme zbog većih radova, dok će vlasnik davati obrađeni vinograd kratkoročnije da može postavljati teže uvjete i tako špekulirati.

ad 3. U ugovorima se naglašava da će obrađivač zemlju tri puta okopati i obrezati je po dubrovačkom običaju ili odredbi Statuta (secundum usum Ragusii, ili secundum formam Statuti).¹⁴⁶ Međutim, u Statutu (V, 30) stoji da se vinograd 2 puta okopava, reže i skida lišće. U ugovorima se zaista kaže da se vinogradi dva puta okopavaju, ali isto tako često i tri puta. Čremošnik u tim različitim kopanjima vidi razne utjecaje: sjeverne Dalmacije gdje se kopa 2 puta i južne Dalmacije gdje se kopa 3 puta.^{146a} Mislimo, međutim, da se ne radi o sjevernim ili južnim utjecajima nego jednostavno vinogradi u poljima okopavali su se 3 puta, a na brdovitom terenu 2 puta.^{146b} U obrađivanju vinograda postojali su dakle neki: usus, consuetudo, forma Statuti, nastali tokom vremena kojih se

¹³⁸ Ivellio, 18, 106.

¹³⁹ O postanku i razvitku kmetskih i težaških odnošaja... 74.

¹⁴⁰ DN 4, 75 — DC 8, 114 — DN 2, 96 — DN 5, 36 — DN 5, 73 — DN 7, 15 — Test. 5, 308 — DN 1, 126 — DN 5, 260.

¹⁴¹ DC 5, 19' — DC 1, 118 — DC 12, 166'.

¹⁴² DN 7, 5—179'.

¹⁴³ DN 7, 81.

¹⁴⁴ DC 1, 117.

¹⁴⁵ DN 7, 21—150.

¹⁴⁶ DN 1, 2 — DN 6, 69'.

^{146a} Čremošnik, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji... 23—24. Autor u raspravi donosi inače niz drugih interesantnosti i podataka o obrađivanju vinograda i zemlje.

^{146b} »...dictus Felice teneatur laborare et cappare uidelicet uinea que in plano ter in anno, bis in anno illam que est in costeria, et ipsa putare secundum consuetudinem ciuitatis« (DN 4, 75).

obrađivač morao općenito pridržavati u pogledu kopanja, rezanja i čišćenja vinograda.

Ako je obrađivač uzimao neobrađen vinograd tada se u ugovorima precizira koliku površinu mora godišnje nasaditi.¹⁴⁷

ad 4. U ugovorima se tačno navodi gdje se nalazi vinograd, odnosno zemlja npr. u Župi, Zatonu¹⁴⁸ itd., pa se na temelju toga zna koja su područja više plodna, bolje obrađena i gušće naseljena. Često puta ne samo da se općenito navede gdje je vinograd (Gruž, Lopud, Šipan, Šumet i sl.), nego i lokaliteti. Npr. »Terram meam... sub Petracina uoda«, »in loco qui dicitur Losica«¹⁴⁹ itd. Ti su nam podaci dragocjeni za topografiju, etničke migracije i sl. Osim što se određuje geografska pozicija, opisuju se čiji su susjedni vinogradi sa svih četiriju strana svijeta.¹⁵⁰ Tako doznajemo i druge zemljovlasnike u tom području.

ad 5. U ugovoru redovito stoji da se vino i ostali plodovi dijele na polovicu.¹⁵¹ Rijetkost su ugovori u kojima vino ide na polovicu, a ostali plodovi na drugu kvotu.¹⁵² Polovnik je bio dužan vlasniku polovicu priroda donijeti njegovoj kući svojim troškovima.¹⁵³

ad 6. Zajedno s prvim ugovorima na polovicu susrećemo, posebno kod onih kad se uzima neobrađena zemlja, da vlasnik novčano pomaže obrađivača kad taj počne kultivirati zemlju. Pri kraju XIII i početku XIV stoljeća svota pripomoći iznosi 1 do 9 pp (pp je kratica za perpere), ali se obično kreće 3 do 5 pp po soldu.¹⁵⁴ Sredinom XIV stoljeća mijenja se negdje količina novčane pripomoći. Vrijednost novca pada.¹⁵⁵ To će se bez sumnje odraziti i u visini pripomoći. S druge strane neobrađenu zemlju trebalo je poslije prolaza kuge što prije nasaditi. Zemljovlasnici ulažu stoga znatna novčana sredstva kao pripomoć. Npr. 14 do 44 pp po soldu zemlje u Zatonu.¹⁵⁶ Ipak pored te tendencije nalazi se i niz ugovora u ko-

¹⁴⁷ »pastinare medium soldum vinee donec fuerint pastinati dicti X soldi de terra« (DN 1, 72), ili »pastinare annuatim quartam partem de soldo« ili opet »unum soldum de vinea annuatim« (DN 2, 73', 74'), — Neki put se tražilo da se nasadi čak »in anno futuro soldos quatuor« (DC 17, 47), — Neki put zahtijeva se nasad određenog broja loze, npr. »pastinare omni anno octum centum vites« ili »pastinare sexcentos vites« ili 300 loza i sl. (DN 2, 23, 121 — DC 12, 266'). — Može se jednostavno zahtijevati »vineam reficere de nouo cum letamine ubi necessarium fuerit« (DN 5, 135).

¹⁴⁸ DN 1, 2', 4.

¹⁴⁹ DN 1, 30, 100' — DN 2, 29.

¹⁵⁰ »quod vineam meam... confinat ex parte levantis cum vinea Rossini de Belleç, ex parte ponentis cum terris Domagne de Boballi et ex parte montis cum vineis monasterii sancti Symeonis« (DN 1, 2 i d.).

¹⁵¹ »et de toto uino et omnibus fructibus qui fuerint in dicta vinea nos debemus habere medietatem et dictus Crisinbonus aliam medietatem«, ili se jednostavno kaže da se vinograd daje »ad medietatem« (DN 1, 2 — DN 6, 69).

¹⁵² DN 2, 23.

¹⁵³ »medietatem vini et omnium fructuum ipsius monasterii tenentur apportare suis propriis expensis usque ad monasterium lacromone« (DN 7, 31).

¹⁵⁴ DC 1, 117, 142 — DN 2, 19, 100', 132 — Praec. rect. 2, 50, 71' i d.

¹⁵⁵ V. Vinaver, n. dj. 55.

¹⁵⁶ DN 7, 41', 86, 129', 131', 146 i d. — Roller (82) također je opazio da na području Zatona postoje visoke novčane pripomoći, ali nije dao nikakvo objašnjenje.

jima se pripomoć kreće u običajenom razmjeru od 2 do 6 pp.¹⁵⁷ Poneki slučaj visoke novčane pripomoći nije samo posljedica pada vrijednosti novca, nego i nestašice radne snage i neobrađenog zemljišta. Neki smatraju da je glavna značajka obrade zemlje na polovicu što zemljovlasnici direktno, novčano učestvuju u proizvodnji.¹⁵⁸ Međutim, to nije pravilo, jer je veliki broj ugovora bez te klauzule.

ad 7. Obradivač se često puta osigurava za slučaj rata. Ako je na granici rat tada ne mora davati ugovoreni zakup ili barem ne čitav.¹⁵⁹ Ta osiguravanja prevladavaju kod ugovora prilikom uzimanja zemlje pod novčani zakup. Kad je na granici Dubrovnika vladao mir, ta se klauzula redovito ispuštala.

ad 8. Već smo vidjeli u poglavlju o postanku kmetstva, da je zemljovlasnik običavao, osobito ako se radilo o neobrađenoj zemlji, dati polovniku komad zemlje za kuću i vrt, katkada i samu kuću. Takva praksa javlja se još u početku XIV stoljeća. Vlasnik daje zemlju »pro capana et orto«, ili već sagrađenu kuću i uređene vrtove »pro domibus et ortis existentibus in dicta possessione«.¹⁶⁰ Međutim, poslije 1352. ima kudikamo više slučajeva da se daje solad ili pola solda zemlje za kuću i vrt.¹⁶¹

ad 9. Polovnici, osim što su davali polovicu priroda, morali su, jer uživaju zemlju, davati razne počasti i vršiti usluge. To se redovito zahtijeva od polovnika, koji uzimaju zemlju na nasad. Počasti su davali i oni na crkvenim i laičkim imanjima. Na crkvenim imanjima davali su pogaču kruha i kokoš,¹⁶² vosak i kokoš,¹⁶³ žito i vino,¹⁶⁴ kokoš i pogaču za Božić, a meso i mlijeko za Uskrs.¹⁶⁵ Darovi se obično daju na Božić, Uskrs, poklade ili na blagdan zaštitnika crkve.

Slično je i na necrkvenim imanjima. Daje se npr. kokoš, pogača kruha i meso,¹⁶⁶ ili se jednostavno kaže da obradivač mora »dare omni anno tria ensenia secundum consuetudinem« ili »duo ensenia omni anno de omnibus angaridiis quas atenus solvere tenebatur«.¹⁶⁷ Osim navedenih stvari traži se neki put i jaja.¹⁶⁸ Katkad umjesto »onorificentia« ili »ensenia« traže se usluge, npr. da obradivač vozi zemljovlasnika do imanja.¹⁶⁹

¹⁵⁷ DN 7, 58, 151, 168, 174 i d.

¹⁵⁸ B. Marušić, n. dj. 244.

¹⁵⁹ »Saluo si esset guerra generalis ita quod perderemus vinum et omnes fructus tunc illo anno nichil debeamus dare. Si uero in illa guerra recuperabimus aliquid de vino et fructibus illius anni debeamus tunc dare dicto monasterio per rationem de eo quod recuperabimus secundum extimationem bonorum hominum« (DC 1, 109', 118).

¹⁶⁰ DN 1, 32, 235.

¹⁶¹ »et dedi eis pro dono soldum unum terre pro orto, et etiam domum dedi eis« (DN 7, 171 i d.).

¹⁶² DN 5, 125.

¹⁶³ DN 2, 121.

¹⁶⁴ DC 1, 118.

¹⁶⁵ DN 7, 164.

¹⁶⁶ DN 5, 136.

¹⁶⁷ DN 7, 59', 60'.

¹⁶⁸ DN 7, 93.

¹⁶⁹ DN 5, 200 — DN 7, 21.

Ako je polovnik dobio zemlju za kuću i vrt, odnosno već sagrađenu kuću tad su počasti i usluge obavezne.

Medini smatra da su ta rana darovanja i servicia bila u početku više znak počasti, nego osobne zavisnosti.¹⁷⁰ Roller pak misli da davanje poklona, obaveza prijevoza i besplatnog rada vlasniku zemlje predstavlja »samo nebitno grananje rente«.¹⁷¹ Pertile je još prije napomenuo da su razne počasti i usluge proistekle od antičkog robovskog stanja kolona i kasnijeg djelovanja feudalizma.¹⁷² Koloni su u IX stoljeću davali zemljovlasniku osim zakupnine još piliće, jaja i sl.¹⁷³ U davanju tih počasti možemo tražiti kontinuitet između rimskog kolona i srednjovjekovnog zakupnika.

ad 10. Obradivač je morao vršiti obaveze i ne prisvajati veću količinu priroda nego što mu pripada, u protivnom gubi svoj dio.¹⁷⁴ Katkad se obradivač obavezuje plaćati kaznu ako ne izvrši obaveze.¹⁷⁵

ad 11. Na kraju o svemu o čemu su se ugovorom sporazumjeli izdaju se dvije ili više notarskih isprava, svakoj stranci primjerak u prisustvu svjedoka. Ugovor ostaje registriran u notarskim knjigama. Obradivač obično izjavljuje da je suglasan sa svim tačkama ugovora.¹⁷⁶

To bi bile glavne tačke ugovora na polovicu. Može se naći kakav ugovor koji će možda biti malo drugačije formuliran, ali bitne tačke će ostati.

c) Novčani zakup

Vidjeli smo da se u Statutu (VIII, 88) govori o novčanom zakupu (de affectu seu pensione). Znači da je bio u praksi u to vrijeme. U naučnoj literaturi prvi je posebno obradio novčani zakup u agraru Roller.¹⁷⁷ Budući da je to bila prva rasprava o toj vrsti zakupa nužno je učiniti neke nadopune.

Novčani zakup prevladava na crkvenim i samostanskim posjedima. Od 117 ugovora u dubrovačkoj Astoreji i podataka o novčanom zakupu, koliko smo ih pronašli za razdoblje do 1366. god. 103 odnosno 88 % odnose se na spomenute ustanove; općinske zemlje spominju se u vezi davanja pod afit 4 puta ili 3,4 %, pitropi 4 puta, ostali zemljovlasnici 4 puta a dva puta svećenici. Stoga zaključujemo: u novčani zakup daju zemlje one usta-

¹⁷⁰ Medini, n. dj. 174.

¹⁷¹ Roller, 89.

¹⁷² Pertile, n. dj. 174.

¹⁷³ Coulanges, 182.

¹⁷⁴ Npr. »si autem dictus Chercus non pastinauerit ducentas vites quolibet anno aut si ipse Chercus et primi heredes eius fecerint fraudem in putando vel zappando perdat dictum vinum et introitus illius anni quo non pastinauerit dictas vites aut quo fraudem predictam fecerit« (DC 1, 142).

¹⁷⁵ »et si dictus Nalescus falleret in aliquo, quod non adimpleret omnia predicta cadat michi in pena de ypp. XV pro quolibet soldo quolibet anno« (DN 7, 93).

¹⁷⁶ »Et ego Miloslaus omnibus predictis consentio et de hoc fieri debent due carte similes, et ser Petrus de Ragnina iudex et dominus Clemens de Pabora testis« (DN 7, 46).

¹⁷⁷ Roller (66—77) naziva taj produkcionni odnos »novčana renta«.

nove koje nemaju posla oko neposredne obrade zemlje. Pored imanja lokrumskog samostana, koja se također daju u novčani zakup, obično su to mala imanja crkava i crkvice koja uživaju razni »hereditarii«, decimarii« i opati dodijeljeni toj crkvi, zatim »capitulum ecclesie ragusine« i sl.

Rok zakupa je raznolik. Npr. za života hereditarija, za života obrađivača, 9 mjeseci. Veoma često dugoročni na 4 do 5 generacija, zatim na 100, 300, 500, 600 godina, na 1000 generacija, također često »in perpetuum«. ¹⁷⁸ Postoji dakle kratkoročni i dugoročni zakup.

Visina zakupa također je različita. Počevši od 6 groša za jedan solad zemlje u Župi do 30 pp za dva solda vinograda u Rijeci, odnosno 26 pp za jedan vinograd u Šumetu. ¹⁷⁹ Već je Roller upozorio da ne možemo iz visine zakupa ništa zaključiti, jer ne znamo o kakvoj se kvaliteti zemlje radi. ¹⁸⁰ Možemo, međutim, upozoriti da je zemlja blizu grada, osobito vrt (ortum) bila na visokoj cijeni. ¹⁸¹

Osim novca zakupnici su davali i nazne počasti. Obzirom da se radi o crkvenim ustanovama zahtijevalo se davati opatu ili hereditariju crkve: kokoš i vosak (galinam et mediam libram de cera munda), ili svijeće i tamjan (unum par ceronum de media libra et unam unciam de incenso albo), odnosno kokoš i meso (galinam et unum gratozum de zalo), ili samo kokoš, ili pogaču i jaja (fogaciam et houa). ¹⁸² Te počasti davale su se u XIII stoljeću »pro censu«, ¹⁸³ vjerojatno jer je vlasnik plaćao porez na zemlju. Kasnije u XIV stoljeću prevladava izraz »pro honorificentia«. ¹⁸⁴ Počasti su se davale u običajenim rokovima: Božić, Uskrs ili blagdan zaštitnika crkve. Ovo posljednje prevladava. Neki put se izričito napominje da se zakupnina uzima za popravak crkve »pro reparatione dicte ecclesie«. ¹⁸⁵ Inače su hereditarii uzimali sebi zakup.

Crkvenu zemlju uzimali su pod novčani zakup u velikom broju vlastela. ¹⁸⁶ zatim svećenici, ¹⁸⁷ neki obrtnici, ¹⁸⁸ seljaci i sl. Budući da se kao zakupnici javljaju vlastela i svećenici koji nisu bili neposredni proizvođači zaključujemo da su oni samo davali novčani godišnji zakup, a zemlju su obrađivali drugi — neposredni obrađivači, zemljoradnici. Na taj način

¹⁷⁸ Čremošnik, Spisi, 715 — DC 5, 11', 32 — DN 1, 8', 71 — DN 5, 88', — DN 7, 51 — DN 7, 156, 180, 67' i d.

¹⁷⁹ DN 5, 231, 259' — DN 1, 138'.

¹⁸⁰ Roller, 69.

¹⁸¹ Npr. za pola vrta u okolici grada plaća se 5 pp ili 10 pp za čitav vrt koji se nalazi »prope Dançium« dok se za čitav vinograd u polju u Župi — znači na dobrom mjestu — plaćalo 10,5 pp (DN 5, 120', 172, 75).

¹⁸² DN 5, 15, 227 — DC 1, 148' i d. — DN 7, 157 i d.

¹⁸³ DC 1, 127', 148'.

¹⁸⁴ DN 5, 231'.

¹⁸⁵ Čremošnik, Spisi, 1121.

¹⁸⁶ Pecorario (Čremošnik, Spisi, 715), Sorgo, Mence, Mlascana, Grade (DN 1, 8, 15, 138', 235'), Resti, Martinussio (DN 2, 54', 101'), Gondola (DN 5, 140) i d.

¹⁸⁷ Presbiter M. Ragnana (DN 1, 92), dominus J. de Caboga (DN 2, 44), presbiter N. de Palcasacho (DN 5, 134), subdyaconus fillius S. de Binçola (DN 5, 230), don Cl. de Pabora et don N. de Nicolica de Mence (DN 7, 24) i d.

¹⁸⁸ Magister Yuanus capelarius (DN 5, 44), Vita petrarius (DN 5, 100), Bogauçe magister tegullarum, Bratoe pilliparius (DN 5, 231, 260) i d.

oni su uživali prirodu sa zemlje iskorišćavajući rad neposrednih obrađivača.¹⁸⁹

Davanje zemlje u novčani zakup kod zemljovlasnika koji nisu pripadali crkvenim ustanovama bio je isti što se tiče visine zakupa, kao i kod ovih. Tako je i kod pitropa. Oni su iz istih razloga, kao vlastela i svećenici davali zemlju u novčani zakup. Novac su stavljali u blagajnu, jer bi imali nepritika što će raditi s dijelom priroda u plodinama. Morali bi ga prodavati i sebi priuštiti nepotreban posao. Mislim da su isti razlozi zbog kojih je i općina davala svoju zemlju u novčani zakup.¹⁹⁰ Ugovor uzimanja zemlje u novčani zakup ne razlikuje se po formi od ugovora na dio i polovicu, samo što umjesto »ad medietatem« umeće izraz »ad afflictum« i odgovarajuća svota novca.¹⁹¹

d) Prava i obaveze zakupnika

Sva tri navedena oblika obrađivanja zemlje: na dio, na polovicu, za određenu svotu novca — ima zajedničku crtu, da su zakup. Obradivači su dakle zakupoprincipi, zakupnici. Među njima pravno nema razlike, osim u količini davanja priroda, odnosno ekvivalenta tog dijela priroda — novca.

Zakupnik je slobodan čovjek. On je formalno, pravno izjednačen s vlasnikom kao čovjek, ali nije ekonomski izjednačen. Odatle ekonomska ovisnost obrađivača od vlasnika, a to se bez sumnje mora odraziti i u njihovim međusobnim, produkcionim odnosima.

Zakupnik, dio koji obrađuje za sebe zove »vinea«, ili »pars mea« ili »suum jus«. On ima »totam auctoritatem, potestatem et bayliam quam habet in vinea et terris quam tenet«.^{191a} Zakupnik ima pravo svoj dio prodati, otuđiti, dati u zalog, uraditi što god hoće, s time da obaveza učinjena prema toj zemlji ili vinogradu mora se i dalje održavati (possit dictam vineam et terras vendere, alienare et in pignore locare sicut de re propria promittens habere et firmare rationem).¹⁹²

Zakup se može naslijediti, odnosno oporučiti.¹⁹³ Zakupnik je mogao dati svoj dio dalje u podzakup,¹⁹⁴ svoj dio priroda prodati.¹⁹⁵ Zakup je obično prelazio na potomke bez posebne notarske karte. Neki put se samo to registriralo.¹⁹⁷ Zakupnik je mogao prekinuti ugovor i slobodno otići s time da vlasnik može u buduću slobodno raspolagati vinogradom.¹⁹⁸

¹⁸⁹ Usp. i Roller, 76.

¹⁹⁰ DC 9, 158 — DC 14, 15'.

¹⁹¹ Primjeri novčanog zakupa SCD VI, 521 — VII, 21 — Čremošnik, Spisi, 498.

^{191a} DC 4, 82 — DN 1, 64 — DC 19, 120' — DC 15, 63.

¹⁹² DC 15, 63.

¹⁹³ DN 7, 83.

¹⁹⁴ DN 5, 173 — DN 1, 139 — DN 2, 70'.

¹⁹⁵ DC 4, 86.

¹⁹⁷ DC 9, 23.

¹⁹⁸ DN 3, 231.

Međutim, ima slučajeva kad Malo vijeće intervenira i naređuje zakupniku da mora ostati i dalje na imanju. Vjerojatno ako nema opravdanih razloga za otkaz.¹⁹⁹ Međutim, ako vlasnik zahtijeva da zakupnik napusti vinograd tada mu redovito plaća rad učinjen u njegovom vinogradu.²⁰⁰ Najbolja je situacija ako zakupnik vrati ugovor i dobije novac za svoj dosad učinjen rad, a vlasnik odmah nađe novog zakupnika, koji će primiti vinograd, a ujedno platiti svotu koju je vlasnik isplatio prijašnjem zakupniku.²⁰¹ Neki put sam zakupnik, kad želi napustiti vinograd, nađe sebi zamjenika koji sklapa novi lokacijski ugovor.²⁰² Procjenu učinjenog rada vrše za to određeni procjenitelji.²⁰³ Redovito kad se vinograd proda novi vlasnik obično otpušta stare zakupnike. U tom slučaju dolaze družbeni »extimatores electi per dominum comitem et suam curiam de voluntate partium ad extimandum laborerium factum«.²⁰⁴ Ukoliko novi vlasnik ne otpušta stare zakupnike, on sa zemljom kupuje i prava nad njima.²⁰⁵ Zakupnici bi se osiguravali protiv čestih promjena vlasnika, jer novi vlasnici mogu prekinuti ugovor, zahtijevajući da se zemlja ne smije prodati.²⁰⁶ Drugdje zakupnici traže da se vinograd ne smije dati drugom dok traje ugovor.²⁰⁷ Katkad stari vlasnik zahtijeva da zakupnik ostane na imanju, iako je čno prodano novom vlasniku.²⁰⁸

Vlasnik nije imao nikakve jurisdikcije nad zakupnikom. Sve njihove sporove i tužbe rješava sud. Zakupnici imaju pravo tužiti vlasnika, ako se ne pridržava ugovora.²⁰⁹

Zakupnik mora uredno obrađivati zemlju i vinograd, okopavati ga u određenom vrijeme. Ako to ne vrši kako treba knez će mu zabraniti ulazak u vinograd, dalji rad u njemu i usto će platiti kaznu.²¹⁰ Tačno mora davati određeni dio ploda vlasniku, inače mu se uzima njegov vlastiti dio.²¹¹ Ako bi se vlasniku pričinilo da nije uredno dobio svoj dio, tužio je zakupnika sudu. Tada bi došli procjenitelji koji su određivali koliko zakupnik još mora dati, ako je manje dao. Zakupnik je morao uredno plaćati zakupninu, inače nije smio ubrati svoj dio ploda te godine.²¹² Da ne bi bilo nesporazuma o plaćenju zakupnini, redovito su se

¹⁹⁹ MR V, 126.

²⁰⁰ DC 1, 108.

²⁰¹ DC 15, 92.

²⁰² DN 5, 262.

²⁰³ DC 14, 25.

²⁰⁴ DC 14, 25.

²⁰⁵ DC 1, 19, 121.

²⁰⁶ Čremošnik, Spisi, 1121.

²⁰⁷ Test. 5, 64.

²⁰⁸ DN 1, 81.

²⁰⁹ Tako su zakupnici tužili sudu 29. X 1340. opaticu samostana sv. Bartolomeja da se ne pridržava tačaka lokacijske karte (DN 6, 169).

²¹⁰ Dominus comes precepit Obrat de Drucho de Umbla quod non debeat intrare vineam domini Simeonis positam in Umbla, ... quia ipse non capauit dictam vineam prout tenebatur in medio iste mensis secundum consuetudinem ciuitatis, pena ad voluntatem domini comitis« (DN 3, 140).

²¹¹ DC 6, 195.

²¹² DN 4, 32.

pravili notarski zapisi o svoti koja je dana in kada.²¹³ Zakupnici na imanjima lokrumskog samostana morali su npr. uplaćeni zakup upisati »in quaternis rationum«. Ukoliko zakupnik nije mogao dokazati da je platio zakup, plaćao je ponovno. Ako je dokazao da ga je platio, a prokurator to nije uknjižio, plaćao je prokurator.²¹⁴ Zakupnik je smio primiti pod zakup crkvenu zemlju (ad afflictum aliquam portionem alicuius ecclesie vel monasterii) jedino na temelju javne isprave i procjene dvojice ljudi da se zemlja zakupljuje pod pravednom cijenom.²¹⁵

Obradivač je bio dužan trgati grožđe u određeno vrijeme i to onda kad mu se dopusti, vjerojatno zbog kontrole.²¹⁶ Morao je saditi što vlasnik zahtijeva.²¹⁷ Prijavljivao je krađe u vinogradima.²¹⁸ Zakupnik koji je uzeo (kupio ili naslijedio) zakupničko pravo dužan je pridržavati se uvjeta kojih se pridržavao i prijašnji zakupnik.²¹⁹ Slično je bilo i kod diobe imanja. Diobom dobiveno zemljište zadržavalo je i dalje ugovorene obaveze.²²⁰

Razmotrimo li prava i obaveze zakupnika, vidimo da su vlasnici bili u boljem položaju. Oni su lakše i češće otpuštali zakupnike, nego što su oni sami odlazili. Zakupnici su se morali boriti da što dulje mogu ostati na imanju. O tome je ovisila njihova egzistencija. Dio prihoda, koji je pripadao zakupnicima nije im uvijek osiguravao pristojan život. O tome svjedoče česte intervencije države upogledu davanja dužnog dijela. Iako pri tome moramo uzeti u obzir i ljudski momenat — krađu, ipak u ekonomskom smislu oni su bili u podređenom položaju nasuprot zemljovlasnika. (U krajnjoj liniji sama krađa može biti i primitivni oblik klasne borbe). Njihov odnos temeljio se na privatno-pravnom ugovoru. Ti su ugovori — jedino mogući u to vrijeme — ozakonjavali izrabljivanje njihovog rada u obliku davanja dijela ili polovice priroda ili novca. Privajanje polovice priroda bez sumnje je visoka kvota i ona najbolje ilustrira neravnopravni odnos obrađivača i vlasnika zemlje. K tome treba pridodati »počasti« i usluge. Dugoročni zakupnici (in perpetuum) trajno su u stvari »vezani« uz zemlju, osobito ako imaju kuću i vrt. Ne po sili zakona, nego ekonomskom prinudom. Mogli su, istina, prekinuti ugovor po svojoj volji, iako ne uvijek. Dok je državna vlast neki put sprečavala zakupnike da napuste zemlju, nije zabranjivala zemljovlasniku da prekida ugovor. Zakupnici se razlikuju od kmetova u tome što ne rade besplatno na carini. Iz izloženih primjera vidimo, da su se neki put zemljo-

²¹³ DN 2, 46 — DC 6, 122'.

²¹⁴ MR I, 32 — LOR 37.

²¹⁵ MR I, 31 — LOR 37.

²¹⁶ DC 7, 16.

²¹⁷ DC 11, 36'.

²¹⁸ DC 4, 118.

²¹⁹ DN 5, 226.

²²⁰ Paulus de Ragnina 1312. »recepti et habeo pro parte mea in perpetuum vineam sancti Michaelis de Cresta cum omnibus suis pertinentiis cum illa condicione cum qua est obligata dicta vinea« (DN 1, 132').

vlasnici borili, da ih zakupnici ne napuste, a drugi put zakupnici da ih zemljovlasnici ne otjeraju. Roller je označio odnos vlasnik-zakupnik kao stvarno-pravni odnos.²²¹

Ekskurs o slobodnim seljacima

Pored kmetova, zatim nadničara i ostalih vrsta bilo plaćene, bilo neplaćene radne snage na posjedima zemljovlasnika koje smo u ovom prilogu istražili, zatim zakupnika za novac, na dio ili na polovicu, moramo upozoriti da postoji i malobrojni sloj slobodnih seljaka. Prema našim proračunima postoji samo nekoliko slobodnih seljaka i njihovih obitelji, od kojih se najveći broj kratko vrijeme zadržavaju u okolici Dubrovnika. Kasnije vjerojatno prelaze u grad kao nekvalificirana radna snaga ili obrtnici ili i oni postaju kmetovi odnosno zakupnici. Kriterij po kojem smo se odlučili da neke ljude i obitelji smatramo slobodnim seljacima bio je: ako žive na selu i tamo imaju svoju kuću i vlastitu zemlju, odnosno ako kupuju (ili prodaju) kuću i zemlju, a nismo pronašli u dokumentima da su nečiji zakupnici, kmetovi ili da su obrtnici ili nešto slično, smatrali smo da se radi o slobodnim seljacima. Evo nekoliko imena i primjera. Miroje Radihinić iz Šumeta kupio je 1347 »domum de maceria cum cuppis et ortum cum tota possessione« na Brgatu od U. Milnića.²²² Diksa Ciatanović iz Župe daruje komad svoje zemlje u Župi Pervoju Makoševiću iz Župe.²²³ Nalješko Bogšić iz Čibače prodao je svoju zemlju u Čibači »cum domibus et chasalibus« za 106 pp Jakši Masaraš.²²⁴ Bogavce Dobretinić iz Župe kupuje 1364. vinograd u Župi za 243 pp od pitropa Jurka de Goste, a ima i drugih svojih zemalja uz granicu.²²⁵ To su kako vidimo male kupoprodaje. Nešto posebno o njihovom položaju ne bismo mogli detaljnije reći. Trajnije se javlja slobodna seljačka obitelj Makoševići (Macoseuichi) još od početka XIV stoljeća padalje kroz nekoliko stoljeća. Po njima se zove današnje naselje Makoše u Župi dubrovačkoj prema granici. U toku XIV stoljeća prodavaju zemlju kolektivno kao braća,²²⁶ nose zajednički naziv »illi Macoseuich«.²²⁷ Zaključujemo da su oni bili jedna seljačka zadruga. Jedino su se tako mogli održati da samostalno egzistiraju i ne postanu tuđi zakupnici ili kmetovi. Budući da su im se imanja nalazila uz samu granicu nije bilo potrebe da postanu plijen vlastele ili koga drugod jačeg zemljovlasnika. Ovaj kratki ekskurs o slobodnim seljacima donijet je samo da se upotpuni slika agrarno-proizvodnih odnosa u okolici Dubrovnika.

²²¹ Roller, 107.

²²² DC 15, 75.

²²³ DN 4, 48.

²²⁴ Vend. canc. 1, 129'.

²²⁵ DC 19, 54 — MR III, 337.

²²⁶ DC 5, 207'.

²²⁷ DN 7, 19'.

Zusammenfassung

AGRARWIRTSCHAFTLICHE VERHÄLTNISSE IN DER UMGEBUNG VON DUBROVNIK (bis z. M. d. XIV. Jhdts.)

Das bebaute Land in der Umgebung von Dubrovnik (Ragusium) wurde entweder im herrschaftlichen Eigenbau bewirtschaftet (als *terra dominicata*, »*carina*« genannt) oder den kleinen Landwirten in Pacht gegeben.

In der ersten Zeit wurde *terra dominicata* grösstenteils durch *servi*, *casalini* und *villici* bebaut; diese Arten der mittelalterlichen *servi*, deren rechtliche Stellung anders ist als die Lage der *servi* nach dem römischen Recht, verschwinden als landwirtschaftliche Arbeitskräfte im XIII. Jhd. Sie werden durch Lohnarbeiter, welche »*ad precium*« arbeiten, ersetzt. Das sind Freigelassene (*liberticius*, *libertus*), nach der Art ihrer Arbeit genannte Landarbeiter (*laborator*, *zappator*, *pudarius*), Hausknechte (*servi et ancillae*), freie Bürger, Kolonen u. ä.

In der Mitte d. XIV. Jhdts. entstand auf *terra dominicata* — infolge der schwarzen Pest seit d. J. 1348 — ein fühlbarer Mangel an Arbeitskräften. Die grossen Landeigentümer versuchten ihre Landarbeiter wirtschaftlich an die Scholle zu »binden«, und zwar mit einer bedingten Überlassung eines kleinen Landstückes (überwiegend im Ausmasse von 1 »*solad*«, d. i. ca. 1678 m²) und eines eigenen Hauses; dafür wurde der Empfänger im XIV. Jhd. zu 2—8 Wochen Landarbeit jährlich auf der *terra dominicata* und zu festgesetzten Kleindiensten verpflichtet (später wurde die Arbeitspflicht auf 75—90 Tage jährlich erweitert). Dieses Verhältnis wird in Dubrovnik »*kmetinstvo*« genannt. Der »*kmet*« (Bauer oder Untertane?) im Gebiet von Dubrovnik ist persönlich frei, gebunden nur durch die Bestimmungen des Notariatsvertrages, mit dem die Art und Bedingungen des übernommenen Besitzes sowie seine kürzere oder längere Dauer geregelt wurden.

Das andere Land wurde verpachtet, und zwar entweder *ad partem*, *ad medietatem* (d. i. gegen die jährliche Abgabe eines bestimmten Teiles, bzw. der Hälfte des Landertrages in Naturform) oder *ad affictum* (gegen eine feststehende Geldsumme jährlich). Auch dieses Verhältnis wurde durch einen Notariatsvertrag geregelt. Der Pächter durfte den Vertrag kündigen, aber auch seine Rechte an das Land verkaufen oder über sie erblich verfügen, wobei natürlich auf den Nachfolger auch die in dem Verträge festgestellte Verpflichtungen übergingen.

Die Landeigentümer hatten keine Gerichtsrechte weder über »*kmeti*« noch über die Pächtern. Sowohl ihre Streitsachen als auch verschiedene Straffälle unterstanden dem ordentlichen Stadtgericht.